

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені В. Н. КАРАЗІНА

Д. В. Миколенко

МАКЕДОНСЬКЕ ПИТАННЯ У 1878 – 1919 рр.

Навчальний посібник до спеціального курсу

Для студентів історичного факультету
денного відділення
спеціальності «Всесвітня історія»

Харків – 2011

УДК 94:323.1(=163.3)''1878/1919''(075.8)
ББК 63.3(4МАК)
М 59

Рецензенти:

Пугач Євген Петрович – кандидат історичних наук, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Страшнюк Сергій Юрійович – кандидат історичних наук, доцент, директор Центру болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Бурбига Валентина Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент Української інженерно-педагогічної академії;

Гоков Олег Олександрович – кандидат історичних наук, доцент Харківського національного університету імені Г. С. Сковороди.

Відповідальний за випуск:

Чижов Олександр Петрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

*Рекомендовано Вченою радою
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 14 від 27. 10. 2010 року)*

Миколенко Д. В. Македонське питання у 1878 – 1919 рр. Навчальний посібник до спеціального курсу для студентів історичного факультету / Д. В. Миколенко. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 119 с.

У посібнику подано матеріал, який стосується македонського питання від його появи після Берлінського конгресу 1878 р. до завершення роботи Паризької мирної конференції, котра підбила підсумки Першої світової війни. Рекомендовані джерела та література, а також завдання для самоконтролю сприятимуть кращому засвоєнню матеріалу курсу та отриманню студентами глибоких знань.

УДК 94:323.1(=163.3)''1878/1919''(075.8)
ББК 63.3(4МАК)

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2011

© Миколенко Д. В., 2011

© Дончик І. М., макет обкладинки, 2010

Зміст

Вступ	5
 Розділ I. Македонія в останній чверті XIX століття	
Тема 1. Передумови виникнення македонського питання	
1.1. Генеза проблеми в історичній ретроспективі.....	9
1.2. Етнографічно-конфесійний склад населення.....	12
1.3. Особливості національної ідентичності.....	20
1.4. Дилема у міжнародних відносинах.....	23
1.5. Берлінський конгрес 1878 року та його підсумки.....	28
 Тема 2. Становище області у складі Османської імперії після російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр.	
2.1. Особливості адміністративного устрою і політичного режиму.....	35
2.2. Економічний розвиток македонських вілаєтів та соціальна диференціація їх населення.....	37
2.3. Процес культурного відродження.....	42
2.4. Посилення спротиву турецькій владі.....	46
2.5. Боротьба Греції, Сербії і Болгарії за домінування в області.....	48
2.6. Піднесення визвольного руху та діяльність політичних організацій.....	51
 Тема 3. Македонське питання у системі міжнародних відносин	
3.1. Політика великих держав.....	61
3.2. Плани балканських країн.....	63
 Розділ II. Македонія на початку XX століття	
Тема 4. Горноджумайське й Іллінденсько-Преображенське повстання та їхні наслідки	
4.1. Протистояння між угрупованнями БМОПК та повстання 1902 р.	69
4.2. Передумови, перебіг і результати Іллінденсько-	

	4
Преображенського повстання.....	71
4.3. Діяльність ТМОРО у 1903 – 1908 рр.	77
4.4. Ескалація протиборства між Грецією, Сербією і Болгарією.....	79
Тема 5. Молодотурецька революція та її вплив на ситуацію в області	
5.1. Причини і наслідки революції 1908 року.....	86
5.2. Криза берлінського статусу-кво на Балканах	89
5.3. Політичні організації області у часи молодотурецького режиму.....	90
Розділ III. Македонія в епоху воєнних конфліктів	
Тема 6. Балканські війни 1912 – 1913 рр.	
6.1. Створення антитурецького союзу.....	93
6.2. Перша балканська війна та її наслідки.....	97
6.3. Міжсоюзницька війна та Бухарестський мирний договір 1913 року.....	104
Тема 7. Македонські землі напередодні та під час Першої світової війни	
7.1. У складі трьох балканських країн.....	109
7.2. Македонія в умовах війни.....	113
7.3. Македонське питання на Паризькій мирній конференції.....	120
7.4. Продовження національно-визвольного руху.....	127
Післямова.....	134
Список рекомендованих джерел та літератури.....	135
Додатки.....	141

Вступ

Період останньої чверті XIX – початку XX ст. виявився доленосним в історії Македонії – невеликої області* у Південно-Східній Європі, розташованій у самому центрі Балканського півострова. Він супроводжувався коригуванням її кордонів, трансформацією політичного статусу, змінами етнічного складу населення. Водночас – це етап, насичений драматичними подіями, котрий приніс чимало страждань та випробувань населенню Македонії, серед яких: іноземне панування, перманентний збройний конфлікт, а також три війни на її території.

Більшість учених відзначають, що саме протягом останньої чверті XIX століття відбувалася генеза македонської нації, яка з цього часу починає боротися за створення своєї держави, при цьому, неодноразово стикаючись із трагічною перспективою втрати власної самобутності, зникнення як етнічної спільноти. Македонський народ формувався в умовах суперечливих культурно-політичних впливів. Протягом століть він перебував під владою Османської імперії, а згодом виявився розділеним, опинившись у складі трьох держав – Греції, Сербії і Болгарії. Рішення Берлінського конгресу 1878 р., положення Бухарестського договору 1913 р. та підсумки роботи Паризької мирної конференції 1919 р. стали справжніми катастрофами для нього.

Македонське питання як міжнародна проблема виникло в останню чверть XIX ст., проте й сьогодні воно залишається актуальним. Після розпаду Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії (СФРЮ) та створення 1991 р. незалежної Республіки Македонії Греція, до складу якої входить Егейська частина географічної Македонії, висловила свій протест проти офіційної назви цієї країни, деяких положень її конституції та використання на державному прапорі відомої з епохи античності Вергінської зірки** – символу македонських царів часів Філіпа II і Олександра Великого. Конфлікт вдалося

---

* Надалі у тексті посібника щодо Македонії буде застосовуватися умовне визначення – область.

** Художнє зображення зірки з шістнадцятьма променями – символу досконалості, яке було знайдено 1977 р. під час археологічних розкопок поблизу невеличкого містечка Вергіна у Північній Греції.

врегулювати після втручання світової спільноти: було прийнято нову компромісну назву держави – Колишня югославська республіка Македонія (КЮОРМ), змінено символіку. Однак, грецько-македонські відносини залишилися напруженими та сповненими взаємної недовіри.

Також непросто склалися взаємини між Софією і Скоп'є. Хоча Болгарія була першою країною, яка визнала незалежність Республіки Македонії, на офіційному рівні її уряд продовжував заперечувати існування окремої македонської нації і мови. Зазначена позиція ґрунтувалася на концепції, яку і сьогодні підтримує більшість болгарських істориків, філологів і лінгвістів, котрі вважають македонську мову діалектом або літературним варіантом болгарської. Оскільки об'єктивних критеріїв для відокремлення літературної мови від кодифікованого діалекту не існує, це питання стало політичним.

Лише 1999 р. під час підписання договору між прем'єр-міністрами Болгарії І. Костовим та Македонії Л. Георгієвські відбулися взаємні поступки. У преамбулі вказаної угоди, укладеної болгарською та македонською мовами, йшлося «про македонську мову згідно з конституцією Республіки Македонія». Це компромісне формулювання використовувалося і надалі.

2001 року у КЮОРМ відбулися події, які засвідчили, що й на початку XXI ст. Балканський півострів залишиться джерелом напруження у міжнародних відносинах. Тоді, внаслідок конфлікту між центральною владою й албанською меншиною, загинуло близько п'ятисот громадян цієї країни. Північноатлантичний альянс стабілізував ситуацію, направивши до Македонії 3,5-тисячний військовий контингент, який був задіяний у миротворчій операції з вилучення зброї у населення і повстанців. НАТО і міжнародна спільнота сприяли укладенню компромісної мирної угоди між сторонами. Таким чином політичну кризу вдалося подолати, проте загроза її відновлення залишалася. Відсутність упродовж багатьох століть традицій державотворення, втручання сусідніх держав у процес формування нації, строкатий етнічний склад населення – все це визначило специфіку конкретної історичної ситуації, що складалася в країні на початку XXI ст.

Політична ситуація у Македонії та навколо неї привертала увагу й продовжує цікавити вчених, політиків, міжнародних експертів. Побачило світ чимало наукових праць, присвячених історії цієї країни. На сьогодні перед ученими стоїть завдання глибше дослідити особливості становлення македонської нації, передумови зародження державності тощо.

Македонський національно-визвольний рух розвивався практично синхронно з українським. Більш того, свою незалежність Республіка Македонія здобула того ж 1991 р., що й Україна. Отже, формування громадянського суспільства та політичної нації у цій балканській країні коректно і доцільно порівнювати з аналогічним процесом у нашій державі.

Македонське питання – це проблема, яку необхідно розглядати відразу в кількох контекстах. По-перше, воно пов'язане з національною ідентичністю конкретного народу. По-друге, його неможливо відокремити від македонського визвольного руху проти іноземного панування, а також від процесу розбудови незалежної держави і формування політичної нації. По-третє, македонське питання нерозривне з міжнародними відносинами. Саме за таким принципом зазначена проблема висвітлюється у посібнику зі спеціального курсу «Македонське питання у 1878 – 1919 рр.», розробленому для студентів, які навчаються за спеціалізацією «Всесвітня історія».

Матеріали посібника, що ґрунтуються на багатому фактичному матеріалі, доповнюють основні курси, котрі викладаються на історичних факультетах провідних університетів України: «Нова історія країн Західної Європи та Північної Америки», «Нова історія країн Азії, Африки і Латинської Америки», «Історія південних і західних слов'ян», «Історія Росії», «Історія міжнародних відносин».

Структурно посібник відповідає програмі спеціального курсу «Македонське питання у 1878 – 1919 рр.», який викладається на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. **Предмет** його вивчення – македонське питання у контексті міжнародних

відносин, визвольний рух проти іноземного панування, формування політичної нації і спроби розбудови власної держави.

Завдання курсу – дати об’єктивні уявлення про: 1) політичне і соціально-економічне становище у македонських землях протягом зазначеного періоду історії; 2) місце македонського питання у системі міжнародних відносин; 3) процес становлення македонської нації; 4) характерні риси та специфічні особливості визвольного руху в Македонії.

Хронологічні рамки спеціального курсу охоплюють період 1878 – 1919 рр. Нижня межа – Берлінський конгрес (13 червня 1878 р.), на якому македонське питання виділилося в окрему міжнародну проблему. Верхня ж – це завершення Паризької мирної конференції і підписання Нейїського договору (27 листопада 1919 р.) з Болгарією, що визначив долю македонських земель після Першої світової війни.

Розділ I

Македонія в останній чверті XIX століття

Тема 1. Передумови виникнення македонського питання

1.1. Генеза проблеми в історичній ретроспективі

Неможливо дати однозначну відповідь на запитання: що являла собою Македонія наприкінці XIX ст., кому вона належала, чого прагнув її народ? Географічно – це територія із загальною площею близько 70000 км², котра розташована між гірським хребтом Шар-планіна на півночі, Егейським морем і горою Олімп на півдні, горами Родопи й басейном річки Места на сході та Охридським озером на заході. Сьогодні вона знаходиться у складі трьох країн. Вардарська Македонія – це незалежна держава – Колишня югославська республіка Македонія (26 тис. км²), Егейська частина входить до складу Греції (34,2 тис. км²), Піринська – до Болгарії (9,8 тис. км²).

На початку II тисячоліття до нашої ери територія, що пізніше почала називатися Македонією, була заселена іллірійськими і фракійськими племенами. Тисячоліття потому у гірських районах Орестиди (поблизу нинішньої Касторії) і долині річки Альякмон з'явилося напівкочове плем'я, яке називало себе македонцями. Через кілька століть воно захопило більшу частину території між озером Ліхнітіс (Охридським) на заході, середньою течією річки Аксіус (Вардар) на півночі, річкою Стрімон (Струма) на сході і горою Олімп на півдні. Спочатку зазначена місцевість отримала назву Іматія, згодом її стали іменувати Македонія.

Область була ядром держави царя Філіпа II (382 – 336 рр. до н. е.) і його сина Олександра III Великого (356 – 323 рр. до н. е.). Під час правління останнього Македонське царство включило до свого складу грецькі поліси, Персію, Єгипет і частину Індії. Проте створена імперія проіснувала недовго. Після смерті Олександра її розділили між собою воєначальники армії видатного завойовника – діадохи. Македонія і Греція відійшли Антигону Одноокому (382 – 301 рр. до н. е.) – засновнику династії Антигонідів, яка правила близько

двох століть. Це був час розквіту елліністичної культури, котра ввібрала у себе безліч елементів східних традицій стародавнього Єгипту, Персії і навіть Індії.

148 року до н. е. Македонія була приєднана до Римської імперії, що домінувала на Балканському півострові протягом п'ятисот років. Після її розпаду (395 рік н. е.) провінція стала складовою частиною Візантії. До IV ст. населення області майже повністю прийняло християнство.

Протягом VI – VII ст. нашої ери Македонія була заселена слов'янами, котрі в етнічному та мовному відношенні склали одну групу з племенами, які оселилися на території сучасної Болгарії. Слов'янське вторгнення відродило у Македонії язичництво; винятком стали міста, що залишилися під контролем імперії (враховуючи Салоніки – батьківщину видатних просвітителів Кирила і Мефодія). У VII ст. Візантія частково підкорила слов'ян, проте перманентна війна з цими племенами продовжувалася й надалі.

Приблизно у 670 – 675 рр. до Македонії вдерлася протоболгарська орда хана Кувера й осіла в районі міста Бітоль (інша назва – Монастір). У IX ст. більша частина області увійшла до складу Першого Болгарського царства (681 – 1018 рр.). яке за часів правління Симеона I Великого (893 – 927 рр.) і Самуїла (997 – 1014 рр.) набуло піку своєї могутності*. 1018 року Македонію повернула до свого складу Візантійська імперія. Під час Четвертого хрестового походу (1204 – 1205 рр.) Південна Македонія з Салоніками стала володіннями Боніфация Монферратського. Північна частина області була завойована Другим болгарським царством (1185 – 1396 рр.) – державою, створеною після успішного повстання проти імперського панування. Однак у другій половині XIII ст. Македонія знову стала частиною Візантії.

Наприкінці XIII ст. князі династії Неманичів із Рашки** поширили свою владу на Північну і Північно-Західну Македонію. Під час правління Стефана Душана у 1331 – 1355 рр. Епір, Фессалія і вся Македонія, за винятком Салонік,

---

* В історіографії точиться дискусія з приводу визначення держави Симеона I Великого і Самуїла. Вчені КЮРМ іменують її Македонським або Македонсько-слов'янським царством, наводячи при цьому свій головний аргумент – ядро держави знаходилося на території Македонії. Більша ж частина болгарських і західних вчених використовують іншу назву – Західноболгарське, або Болгарське царство.

** Середньовічна назва Сербії.

увійшли до складу Сербії. 1346 року місто Скоп'є стало столицею нової сербсько-грецької держави, а Стефана Душана було проголошено царем. Після його смерті Македонію розділили між собою десять землевласників, наймогутніші з яких представляли рід Мрнявчевичів.

1394 року вся Македонія, за винятком деяких її південних районів, опинилася в руках турків-османів. Внаслідок цього завоювання одна частина християнського населення була знищена, інша перебралася на захід і північ Балканського півострова, дехто пішов на компроміс з османською владою й прийняв іслам. Число мусульман у Македонії було незначним до XV ст., коли в область почали масово переселятися кочівники з Анатолії – юрюки. Слов'янське населення Східної Македонії і Болгарії, яке прийняло іслам, отримало назву помаки – з турецької мови помічники, оскільки його представники часто служили у місцевій поліції або допоміжних військах. Протягом XIX ст. османський уряд з метою збільшення числа мусульман у своїх європейських провінціях розселяв на деяких територіях Македонії черкесів.

Генезу Македонської проблеми необхідно розглядати у контексті Східного питання, що є умовно прийнятим у дипломатії й історичній літературі визначенням міжнародних протиріч XVIII – початку XX ст., пов'язаних із розпадом Османської імперії, поширенням національно-визвольного руху народів, які населяли її територію, та боротьбою великих держав (Австрії – з 1867 р. Австро-Угорщина, Великобританії, Пруссії – з 1871 р. Німеччина, Росії, Франції, Італії) за розподіл володінь Порти, у першу чергу – європейських.

Термін «Східне питання» вперше було вжито 1822 р. на Веронському конгресі Священного союзу під час обговорення обставин, що виникли на Балканах у зв'язку з Грецьким повстанням проти османської влади (1821 – 1829 рр.). Після створення національних держав на Балканах – Греції (1830 р.), Сербії (1830 р.), Румунії (1859 р.) і Болгарії (1878 р.) – боротьба за спадок султана загострилася. На Македонію почали претендувати відразу чотири

країни. Свої варіанти вирішення цієї запутаної проблеми продовжували пропонувати зацікавлені великі держави.

1.2. Етнографічно-конфесійний склад населення

В епоху становлення націй і розповсюдження націоналізму як ідеології найбільш вагомим аргументом в європейських територіальних суперечках, звичайно, був не історичний і стратегічний, а національний аргумент. У силу вступило правило: «Кожній нації – держава». Проте цей принцип складно використати по відношенню до Македонії, на території якої віками проживало багато етносів: слов'яни, греки, албанці, турки, євреї, валахи, роми. Тут співіснувало декілька культур і релігій. Безумовно, що доля Македонії залежала від того, яка частина мешканців домінувала. Але реальний етнічний склад не зменшував амбіцій інших націй панувати в області. Всі зацікавлені країни намагалися довести свою істину. У результаті виникло безліч статистичних матеріалів та етнографічних досліджень з прямо протилежними твердженнями і цифрами.

Згідно з матеріалами сербського журналіста С. Гопчевича, датованими 1899 р., чисельність болгар у Македонії складала лише 57600 осіб (2%), греків – 201100 (7%), албанців – 165600 (5,8%), турків – 231400 (8%), валахів – 74400 (2,6%), сербів – 2048320 (72%), інших етносів – 102200 (2,6%). При цьому географічно Македонія обмежувалася лише Салонікським і Бітольським віластами, а Косовський вілаєт зі Скопським санджаком* журналіст відносив до Старої Сербії.

Російський славіст П. Ровінський у своїй рецензії на дослідження С. Гопчевича з іронією поставився до методу збору статистичного матеріалу журналістом – особистих розмов із попутниками у вагонах потягів. Також вчений зазначив, що С. Гопчевич навмисно провокував дискусії під час своїх

---

* Адміністративно-територіальна одиниця Османської імперії, середня між вілаєтом і каза. Санджак ділився на каза (повіти), у свою чергу декілька санджаків утворювали вілаєт (провінцію).

подорожей, намагаючись переконати співрозмовників у їхній належності до сербської нації.

Із більшістю висновків і даних журналіста погодилися сербські етнографи С. Іванович, М. Цемович, які у своїх наукових працях продовжили розвивати тезу про сербський національний характер Македонії.

Оцінка етнографічно-конфесійної ситуації в області болгарського вченого В. Кинчова є найбільш розгорнутою і докладною. При цьому за своїм змістом вона абсолютно протилежна попередній. Статистичні дані 1900 р., наведені дослідником, засвідчили, що сербська община області складала лише 700 осіб, болгарська – 1181336, турецька – 499664, грецька християнська – 210799, грецька мусульманська – 14373, албанська мусульманська – 115710, албанська християнська – 8510, куцоваласька – 77267, єврейська – 67840, ромська – 54557, руська – приблизно 4000, черкеська – 2837, чисельність вихідців із Західної Європи становила близько 8000 осіб, інших національностей – 10010.

Територію області В. Кинчов дещо розширив на південь – до північного кордону Греції. Болгарський етнограф висловив свою категоричну незгоду з думкою науковців, які відносили до Фессалії частину південно-західних «македонських» земель. При цьому слов'янського населення у цьому районі взагалі не було.

Головною ознакою національної ідентичності населення області В. Кинчов вважав мову, якою спілкувалися у домашніх умовах. Цю концепцію розділяли російські славісти В. Григорович, Т. Флорінський, М. Державін. Усі вони наполягали на болгарському характері більшої частини Македонії, ігноруючи той факт, що мешканці області на той час переважно ще не визначилися зі своєю національною орієнтацією.

Офіційні грецькі дані ґрунтувалися на статистиці місцевих церковних і просвітницьких закладів та інституцій. Їхнім основним критерієм була належність особи до тієї чи іншої церкви. Парафіяни Константинопольської патріархії вважалися греками, мусульмани – турками. Згідно з цією статистикою 1903 р. в області (без урахування Косовського вілаєту) турки

складали 576600 осіб, греки – 656300, серби – 454700, валахи – 41200, інше населення – 91700. Болгар у Македонії грецькі етнографи взагалі не виділяли як окрему національність, констатуючи лише наявність слов'ян, яких зараховували або до числа сербів, або до «інших».

Існував також турецький статистичний матеріал щодо етнографічно-конфесійного складу населення Македонії. За його даними 1906 р. чисельність мусульман в області складала 1145849 осіб, православних греків під юрисдикцією Константинопольської патріархії – 623197, болгар Екзархату – 626715 осіб. При цьому слід враховувати, що до числа мусульман зараховувалися не лише турки, а й албанці, черкеси, більшість ромів, частина слов'янського населення.

В основу етнографічно-конфесійних даних Османської імперії, як і попередньої грецької статистики, було покладено конфесійний критерій. Він давав змогу штучно занижити чисельність слов'ян, що відповідало інтересам Афін і Стамбулу.

Беззаперечним є той факт, що в останній чверті XIX – на початку XX ст. слов'янське населення домінувало у Македонії. Проте спірним залишається питання – до якої національності воно належало?

Відповідно до статистичних даних В. Кинчова на території області проживало 1181336 жителів, які спілкувалися болгарською. Із них 1030700 були християнами. Таким чином, болгаромовні християни склали приблизно 47,5 % від загальної кількості населення.

Необхідно враховувати, що до болгар відносили себе лише прихильники Екзархату, а також нечисленні уніати і протестанти – це трохи більше 5000 осіб. Особи, які вважали рідною болгарську мову, але залишилися вірними Константинопольській патріархії, ділилися на «сербоманів» і «грекоманів». Ці групи населення являли собою приклад протиріччя між природною і культурною спільнотами. Перші, хоча й були етнічними болгарами, вважалися прихильниками сербської національної ідеї, другі ж усвідомлювали свою близькість із греками.

Згідно зі статистикою Екзархату «сербоманів» у Македонії нараховувалося 76736 осіб (3,5 %). При цьому діалект, яким вони спілкувалися, був лише однією з ознак етнічної ідентифікації.

Отже, мовний критерій, котрий вважався В. Кинчовим і його послідовниками ключовим у національній ідентифікації жителів Македонії, не варто абсолютизувати. Основною ознакою, спроможною об'єднати різні спільноти області, залишалось їхнє взаємне бажання жити разом.

До «грекоманів», за цією ж статистикою, належало 25 % від усього болгаромовного населення Македонії – приблизно 295000 осіб. Чимало жителів області зберігали вірність Константинопольській патріархії через побутові або особисті причини. Здебільшого їх лякала перспектива залишити «справжню» християнську церкву і приєднатися до схизматиків. Відомо, що болгаро-«грекомани», як правило, отримували освіту у навчальних закладах, підпорядкованих Патріархії, або укладали шлюб із представниками грецької общини. В. Кинчов наводить чимало прикладів, коли старе покоління змішаних родин залишалось двомовним, а молоде вже не розуміло болгарської та не відрізнялося від етнічних греків.

Процес еллінізації найбільш жваво проходив у македонських містах. Часто-густо особи, які піддавалися його впливу, пам'ятали рідну мову, але при цьому цуралися її. Протягом XIX ст. урбаністична культура у Македонії здебільшого мала грецькі національні риси. Надалі, під впливом безперервного переселення селян до міст, ситуація змінюється. Вона все більше набуває слов'янських ознак. Наприкінці XIX – на початку XX ст. еллінізацію значно уповільнило болгарське Відродження, революційний рух та формування македонської нації.

Таким чином, за статистикою В. Кинчова і даними Екзархату болгаромаками вважали себе приблизно 39 – 40 % населення Македонії. Серед них переважали прибічники Екзархату. Більшість католиків і протестантів, а також незначна частина парафіян Константинопольської патріархії теж належали до цієї національної спільноти.

Етнічних греків-християн на території Македонії було небагато – 166700 осіб. Однак їхня община значно збільшувалася за рахунок православних албанців – 20000, а також валахів – 67000.

Чисельність останніх постійно скорочувалася внаслідок їхньої еміграції (здебільшого до Румунії) та асиміляції іншими національностями. Частина валахів у результаті змішаних шлюбів із болгарами переймала їхню мову і культуру, інші у такий же спосіб перетворювалися на греків. І лише нечисельна спільнота за сприяння Бухареста, який наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. проводив національну пропаганду в області, зберегла свою традиційну ідентичність і свідомість.

За даними сучасного російського дослідника Д. Лабаурі, який спирався на статистику В. Кинчова, греками себе вважали приблизно 15 – 16 % населення Македонії. Це друга за чисельністю християнська община області, що вирізнялася поліетнічністю й об'єднувалася навколо грецької національної ідеї. Найбільше її представників проживало у південних районах Македонії: Костурська, Берська, Воденська, Енідже-Вардарська, Салонікська, Лагадинська, Сярська, Зеляховська, Драмська кази, а також у містах центральної частини області: Бітоль, Струмїца, Крушево, Мелнік.

Єдиною привілейованою групою населення Македонії були мусульмани різного етнічного походження: турецького, албанського, грецького, ромського, черкеського і слов'янського (помаки і торбеші). В області наприкінці ХІХ ст. їх нараховувалося близько 800000 осіб, або трохи більше 36 % населення. Найчисельнішими серед них були етнічні турки – близько 480000. Переважно вони проживали у долині річки Вардар і Південній Македонії. Приблизно 148800 осіб склали общину помаків – болгаромовних мусульман, які вважали себе османами навіть у тому випадку, коли жодного слова не розуміли турецькою.

На заході й північному заході Македонії протягом останньої чверті ХІХ ст. переважали албанці-мусульмани – приблизно 140000 осіб, котрі методично витісняли із цих країв православних болгар та асимілювали торбешів (болгар-

мусульман). Останні, за даними В. Кинчова, вважали за честь називати себе албанцями і прагнули більше спілкуватися їхньою мовою.

Серед жителів Македонії переважно був розповсюджений сунітський іслам ханафітського мазхаба – офіційна релігія Османської імперії. Сприятливі умови склалися в області й для суфійських тарикатів (товариств) – Накшбанді, Хельветі, Кадарі, Ріфаї, Маулаві. Крім того, поширення отримали вчення беркашів, мусульманська належність яких досі викликає сумніви.

Ще до ісламізації македонського населення турки розпочали будівництво мечетей в області. Найбільшими серед них були «Іса Бег», а також мечеті Мустафи-паші й султана Мурада, що знаходились у Скоп'є. Крім того, у Македонії нараховувалося чимало суфійських духовних центрів – текке.

Етнографічно-конфесійний склад населення македонських міст відрізнявся від загальної картини по області. За даними В. Кинчова на початку ХХ ст. зі 118000 жителів Салонік приблизно 55000 були євреями – здебільшого переселенцями з Іспанії. Найбільш розповсюдженою у місті стала мова ладіно^{*}. 15000 мешканців представляли болгар, 10000 належали до турецької общини, стільки ж до грецької.

У другому за чисельністю населення місті Македонії – Бітолі – ситуація була іншою. Згідно зі статистикою 1872 р. австро-угорського консула П. Окули, приблизно 50 % жителів цього міста належало до православних слов'ян – 14300 з 29900, інші – до албанців, євреїв, турків, валахів і ромів.

У книзі «Етнографія Адріанопольського, Монастірського і Салонікського вілаєтів», подана чисельність чоловічого населення Бітоля 1873 р. За цими даними 6000 жителів міста були мусульманами, 17000 православними слов'янами, 2800 валахами, 1000 албанцями, 2500 євреями.

Болгарський етнограф В. Кинчов установив, що наприкінці ХХ ст. у Бітолі нараховувалося 37000 мешканців, із них – 10500 турків, 10000 болгар, 1500

---

^{*} Мова сефардів – єврейського субетносу, який сформувався на території Піренейського півострова за часів Римської імперії і Халіфату. Ладіно відносять до іберійської підгрупи романських діалектів. Ця мова утворилася після вигнання євреїв з Іспанії 1492 р. і згодом поширилась у Греції, Туреччині, Португалії, Італії, Палестині, країнах Північної Африки.

албанців-мусульман, 7000 валахів, 5500 євреїв, 2000 ромів і 500 представників інших національностей.

Ці дані доповнює статистика 1905 р. секретаря Болгарського екзархату Д. Мішева. Чиновник вказує, що християнське населення міста ділилося на болгар-«екзархістів» – 8844 особи, болгар-«грекоманів» – 6300, болгар-«сербоманів» – 72, болгар-протестантів – 36, греків – 100, валахів – 7200, албанців – 120, ромів – 120.

Наприкінці ХІХ ст. у третьому за чисельністю населення місті Македонії – Скоп'є, згідно з дослідженням В. Кинчова, мешкало приблизно 31900 осіб. Із них 13000 болгар, 15000 турків, 30 черкесів, 50 греків, 150 албанців-християн, 450 валахів, 800 євреїв, 1920 ромів і 500 представників інших національностей.

За статистикою Болгарського екзархату 1905 р. християнське населення Скоп'є складалося з 9832 болгар-«екзархістів», 216 болгар-«грекоманів», 344 болгар-«сербоманів», 48 болгар-протестантів, 75 греків, 360 валахів, 354 ромів.

За даними В. Кинчова, у Сярі 1900 р. мешкало 28100 жителів, із них – 2200 болгар, 11500 турків, 11000 греків, 2500 євреїв, 500 ромів, 400 черкесів. Населення міста Штіп нараховувало 20900 мешканців: 10900 болгар, 8700 турків, 800 євреїв, 500 ромів. У Куманово більшість складали болгары – 7700 осіб, далі турки – 5800, албанці-мусульмани – 600, роми – 350, валахи – 50, євреї – 30. У місті Прілеп із 24520 жителів 6200 належали до турецької общини, 16900 – до болгарської, 960 – до ромської, 480 – до валаської. У Кавалі найчисельнішими були турки – 5000 осіб, далі греки – 3500, євреї – 400, роми – 400, інші етноси – 200. У місті Драма мешкало 9040 осіб, із них – 6300 турків, 1500 греків, 350 болгар, 300 валахів, 240 ромів, 150 євреїв, 50 черкесів, 150 представників інших національностей. Чисельність населення Охрида складала 14860 осіб: 8000 болгар, 5000 турків, 300 албанців-мусульман, 300 албанців-християн, 460 валахів, 600 ромів.

Статистичні дані В. Кинчова щодо етнічного складу населення міст Македонії можна вважати найбільш реальними. Проте слід враховувати, що

вчений записував до числа болгар практично всі слов'янські народи області, у тому числі й тих осіб, які не мали чітко визначеної національної свідомості.

Демографічна динаміка останньої чверті XIX ст. свідчила, що чисельність християнського слов'янського населення у Македонії по відношенню до турецького і грецького поступово збільшувалась. Якщо у середині XIX ст. у містах області переважали турки, то вже на початку XX ст. більшість склали слов'яни, общини яких поповнювалися за рахунок переселенців із сільських районів. Показовим у цьому відношенні було місто Охрид. Згідно з турецькими податковими документами 1833 р. тут нараховувалося 900 будинків мусульманських сімей і 200 християнських, а 1898 р. ситуація кардинально змінюється – 1253 християнських і 1156 турецьких.

Збільшення чисельності мусульман відбувалося за рахунок напливу в область турецьких біженців під час Східної кризи 1875 – 1878 рр. При цьому значна частина мусульман не затримувалась у Македонії на тривалий час. Згодом чимало турецьких сімей переселялися в Азійську частину Османської імперії.

Слов'янське населення краще адаптувалося до соціально-економічних змін, що відбувалися в європейських вілаєтах Османської імперії у другій половині XIX ст. Привілейований статус мусульман похитнувся, адже слов'яни швидше пристосовувалися до товарно-грошових відносин. Займаючись торгівлею, ремеслами і промислами, вони багатіли. Османи ж не хотіли миритися з перспективою рівноправ'я з учорашніми гяурами* і переселялися до Анатолії та інших азійських провінцій імперії. Так, за офіційними турецькими даними, 1885 р. у Салонікському вілаєті нараховувалося 494656 мусульман, а 1895 р. – вже 451756, тобто зменшилася на 42900 осіб. А от чисельність християн у цій місцевості протягом зазначеного десятиліття зросла на 56700 осіб.

Водночас, протягом другої половини XIX ст. скорочувався й відсоток грецького населення Македонії. Причиною цього процесу була низька

---

* В ісламських народів назва всіх, хто не належав до мусульман.

народжуваність серед представників вказаної національності, яку визначив порівняно високий рівень освіти та урбаністичний спосіб життя.

Таким чином, християнське слов'янське населення складало більшість у Македонії. За статистикою В. Кинчова воно було наймолодшим серед інших. Водночас динаміка демографічних процесів свідчила про постійне зменшення відсотка представників грецької і турецької національності в області.

У жодному з вище вказаних статистичних матеріалів македонська нація не виділяється окремо. Грецькі, турецькі, болгарські й сербські дослідники кінця XIX – початку XX ст. не визнавали її існування. Натомість, незважаючи на всілякі перешкоди, етногенез македонців у зазначений період все-таки відбувався. Про це свідчить більшість сучасних істориків Колишньої югославської республіки Македонії – С. Дракула, К. Бітоські, Г. Георгієвські та інші. Основу майбутньої нації складало слов'янське християнське населення області.

1.3. Особливості національної ідентичності

Наприкінці XIX – на початку XX ст. найбільш дискусійною проблемою, пов'язаною з македонським питанням, стала ідентифікація слов'янського населення області. Російські філологи-славісти В. Григорович, Т. Флорінський, М. Державін на основі багатого лінгвістичного матеріалу доводили близькість діалектів, якими спілкувалося населення Македонії і Болгарії. Крім того, після створення у 1878 р. самостійної болгарської держави на її територію почали масово переселятися мешканці македонських земель, які рятувалися від турецького гніту. Ці два аргументи були взяті на озброєння прибічниками теорії про болгарський національний характер населення області.

Сербський етнограф і географ Й. Цвіїч стверджував, що більшість слов'ян, котрі проживали у Македонії, не мала сталого визначення національної самосвідомості й представляла собою аморфну масу. У майбутньому вони могли стати як сербами, так і болгарами, залежно від того, громадянами якої держави вони виявляться.

З'явилася й цілком протилежна теза, згідно з якою слов'яни Македонії – це не болгари і не серби, а самостійна народність. Таку позицію відстоював сербський вчений-історик і політик С. Новакович, а також македонський філолог, фольклорист і політик К. Місірков, який у 1903 р. опублікував книгу під назвою «Про македонські справи». Її прибічниками стали й деякі російські вчені – лінгвіст М. Дурново, публіцист О. Амфітеатров.

Сучасна інтерпретація етнічної належності македонців історика С. Кіселіновські вказує на те, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у Македонії розвивалося два національних рухи, один – із болгарською етноісторичною традицією, другий – із македонською. Перший прагнув сформувати націю, мову і державу разом із болгарським народом, інший – створити самостійну македонську націю, мову і державу. Прихильники цієї теорії вважали слов'янський елемент області македонцями та визнавали достовірною концепцію К. Місіркова.

Приблизно наприкінці 1850-х років у Македонії розпочалася дискусія навколо питання про літературну мову. Одні її учасники, як наприклад, відомий священнослужитель, філолог, фольклорист і просвітитель П. Зографські, виступали за необхідність створення на основі кількох діалектів спільної з болгарами мови. Інші, так звані «македоністи», відстоювали право Македонії на окрему літературну мову. Останні будували свої аргументи за допомогою опублікованої 1875 р. у Белграді революціонером і публіцистом Г. Пулевські книги «Словник трьох мов. Македонська, албанська, турецька».

Нинішні македонці – самостійна нація, і це беззаперечний факт. Питання лише у тому, коли розпочалось її формування, де корені етнічної спільноти? Одні вчені ведуть початок зі стародавніх часів, другі – з епохи середньовіччя, треті – шукають генезу македонської нації у новітній час, а четверті продовжують спростовувати її існування.

Болгарський вчений К. Манчев впевнено заявляє, що македонці як окрема нація не сформувалися під час існування держави Олександра Великого. На його думку, вони не могли з'явитися й наступного дня після закінчення Другої

світової війни. Отже, процес «македонізації» слов'янського населення розпочався в умовах османського панування, після Берлінського конгресу 1878 р., приблизно на зламі XIX – XX ст.

Для кращого розуміння цих процесів необхідно звернутися до запропонованої чеським істориком М. Грохом схеми періодизації національних рухів XIX – початку XX ст. у Південно-Східній Європі. Цю концепцію сьогодні підтримує чимало дослідників, які займаються вивченням історії балканських країн.

У розвитку будь-якого національного руху М. Грох виділив три фази. Під час початкового періоду (або «фази А») національного руху нечисельні «дослідники-ерудити», а також активісти, займаються «збором інформації про історію, мову та звичаї» певної етнічної групи. Згодом вони використовують цю інформацію як вирішальний елемент патріотичної агітації серед своїх співвітчизників.

Під час «фази В» агітаційно-пропагандистська діяльність ускладнюється. Для неї стає характерною наявність національної програми та ідеології. На цьому етапі з'являється принципово нове покоління активістів, яке починає застосовувати масову патріотичну агітацію з метою пробудити у максимального числа представників відповідної етнічної групи національну свідомість.

Коли переважна більшість населення починає сприймати патріотичну агітацію і національну ідею, рух переходить у заключну «фазу С». На цьому етапі до інтелектуальної еліти долучаються широкі народні маси, що свідчить про національне пробудження.

Протягом останньої чверті XIX ст. македонський національно-визвольний рух знаходився на стадії переходу до «фази В». По це свідчить поява на території області перших політичних і революційних організацій, котрі розпочинають масову агітаційно-пропагандистську роботу.

Серед основних теорій генези та розвитку націй можна виділити три підходи:

1) есенціалістичний (примордіалістський), що розглядає націю як вроджену якість людської ідентичності (концепції К. Гірца, Р. Гамбіно, У. Коннора, Ю. Бромлея, П. Ван Ден Берге);

2) конструктивістський, згідно з яким національні спільноти – результат диференціації культур і породження етнічного відчуття, сформованого на основі відповідних доктрин (теорії Р. Бурдьє, Е. Хобсбаума, М. Неша);

3) інструменталістський, орієнтований на пошук функцій, що їх виконує етнос або нація (концепції Д. Хоровіца, Д. Ротшильда, Е. Сміта, А. Коена, К. Янга).

Зважаючи на особливості процесу формування македонської нації, саме конструктивістський підхід найкраще відповідає її генезі та розвитку. Відсутність єдиної доктрини, яка б могла консолідувати македонців, виявилась суттєвою перешкодою на шляху формування самостійної нації. Більшість концепцій нав'язувалась зовнішніми силами. Подібна практика вносила деструкцію у зазначений процес.

1.4. Дилема у міжнародних відносинах

У цілому комплексі питань, пов'язаних із розпадом Османської імперії та розподілом її спадщини, центральне місце займало територіальне розмежування між балканськими державами. В останній чверті XIX ст. ні Сербія, ні Болгарія, ні Греція не об'єднували у своїх кордонах цілу націю. Таким чином, принцип «Кожній нації – держава» на Балканах не діяв. Після Берлінського конгресу дві імперії продовжували панувати на широких просторах півострова. Крім того, залишалися невирішеними питання щодо албанської держави, долі Епіру, Фессалії, Криту, південнослов'янських народів і, звичайно ж, Македонії.

Сили і фактори, що брали участь у вирішенні проблем півострова, можна розділити на два види – внутрішні й зовнішні. До першої групи відносяться національно-визвольні рухи (народи, які потрапили під чужий вплив) та

боротьба за розширення своїх територій. До другої – європейські держави, що мали свої інтереси у регіоні.

Внутрішні балканські сили не виступали єдиним фронтом проти Порту й Австро-Угорщини. У Болгарії, Сербії і Греції укорінилися великодержавні взаємовиключні концепції вирішення регіональних проблем.

Уперше європейська дипломатія розглядала питання про долю Македонії у період Східної кризи 70-х років XIX ст. Так, на Константинопольській конференції послів великих держав 1876 р. було прийнято низку рекомендаційних рішень щодо Туреччини. Одне з них – про створення двох автономних болгарських областей: східної і західної. До складу останньої мала увійти Македонія. Проте Стамбул категорично відхилив цей проект.

Грецька національна програма була сформульована 1844 р. В її основу лягла концепція «мегалі ідея», яка стала одним із невід'ємних явищ суспільно-політичного життя країни кінця XIX ст. Мета цієї програми – відродження могутньої Візантійської імперії, об'єднання всієї нації (у тому числі й населення Македонії, Фессалії, острова Крит), розширення державних територій за рахунок Малої Азії, Албанії, Фракії і Македонії, де більшість жителів складали турки і слов'яни. Концептуальне оформлення «мегалі ідея» пов'язують з ім'ям видатного громадського і політичного діяча початку XIX ст., міністра-президента Греції І. Колетіса.

Громадськість країни сприйняла ідею створення «Великої Греції», проте, коли виникло питання про засоби і методи досягнення поставленої мети, у другій половині XIX ст. у суспільстві утворилося дві конкурентні течії. Представником першої була Прогресистська партія, яку очолював Х. Трикупіс, другої – її політичні опоненти – Національна партія на чолі з Т. Деліанісом. Прогресисти являли собою помірковано налаштовану частину суспільства, націоналісти – більш радикальну.

«Прогресисти» виступали за поступове об'єднання всіх грецьких земель. На їхню думку, цей процес мав відбуватися паралельно з нарощуванням військового і промислового потенціалу країни. «Деліаністи» ж були непримиримі

до будь-яких проявів негрецького націоналізму на землях, на які претендували Афіни. «Прогресисти» вважали, що північний кордон країни має проходити далі на північ від річки Струма, через Македонію до Егейського моря, охоплюючи міста Охрид, Бітоль і Сяр. «Націоналісти» жаждали більшого – лінія кордону має розпочинатися від порту Драч на Адриатичному морі, перетинати Македонію і річку Вардар, охоплювати міста Кюстенділ і Вітошу та доходити до Чорного моря.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. розвивалася й сербська великодержавна ідея. Вперше її було сформульовано 1844 р. міністром закордонних справ країни І. Гарашаніним. У своїй роботі «Начертанія» видатний сербський державний і політичний діяч наголошував на необхідності планомірного розширення території Сербії у всіх напрямках. Прибічники цієї концепції вважали Белград центром, навколо якого необхідно здійснити об'єднання південнослов'янських народів. У результаті мала бути створена Велика Сербія, яка у майбутньому відігравала б провідну роль на Балканах. Передбачалося, що до її складу ввійдуть і несербські території – Македонія, Албанія, міста Кюстенділ, Пернік, Радомир, Відин та значна частина Північної Болгарії.

Власні претензії Белград обґрунтовував своїм короткочасним пануванням у Македонії за часів правління царя Стефана Душана, а також виходячи з того, що наприкінці ХІV ст. область увійшла до складу Османської імперії саме як частина Сербії.

Після Берлінського конгресу сербська національна політика перебувала у кризовому становищі. Під час свого правління у 1878 – 1889 рр. король Мілан Обренович припинив будь-яку діяльність у Боснії і Герцеговині, Новіпазарському санджаку та Македонії.

Наприкінці ХІХ ст. найбільш ґрунтовно сербську національну ідею сформулювала Радикальна партія Н. Пашича. Програма цієї політичної сили передбачала звільнення населених сербами територій, до числа яких відносили й землі, де компактно проживало болгари та албанці.

Про наміри Белграда найбільш яскраво свідчать не офіційні програмні документи, а конкретні дії. Наприклад, лобіювання призначень у Скоп'є та Охридї лояльних до себе чиновників на високі посади, відкриття сербських шкіл в області, сербсько-грецькі переговори 1891 – 1892 рр. про розподіл Албанії і Македонії на сфери впливу, заснування 1886 р. церковно-просвітницької організації «Святий Сава» з метою протистояння Болгарському екзархату, створення 1890 р. політичного об'єднання «Велика Сербія».

Існувала своя національна ідея й у Болгарії. До середини ХІХ ст. вона не була чіткою та не мала конкретної програми щодо бажаних кордонів держави. Тільки на початку 1870-х років болгарська національна думка оформилась у більш-менш визначений план – об'єднання земель у межах Екзархату, який потім корегувався рішеннями Константинопольської конференції 1876 р. та Сан-Стефанським мирним договором 1878 р. Згідно з ним до складу Болгарії мали увійти Мізія, Фракія, Македонія, а також Південна Добруджа. План реалізації національної ідеї передбачав включення до складу Болгарії не лише тих територій, де більшість населення являли собою слов'яни. Наприклад, у Фракії, етнічний склад якої був надзвичайно різноманітним, переважали турки.

Обрання 1887 р. на болгарський престол амбітного Фердинанда Саксен-Кобург-Готського перетворило концепцію Великої Болгарії на державну програму. Новий князь (з 1908 р. цар) мріяв про відновлення Візантійської імперії під своїм скіпетром. Задля досягнення цієї мети він не гребував жодними засобами.

Наприкінці ХІХ ст. з'являються перші ознаки зближення балканських країн на антиосманській основі. Влітку 1891 р. грецький політик Х. Трикупіс відвідав Софію й Белград, намагаючись порозумітися з правлячими колами Болгарії і Сербії та розпочати пошук спільної зовнішньополітичної стратегії, направленої проти Туреччини.

Під час чергової Східної кризи 1894 – 1897 рр. діалог між балканськими країнами набув нової актуальності. Так, у квітні 1896 р. болгарський князь Фердинанд завітав до Белграда. Згодом сербський король Александр

Обренович побував у Афінах, а у травні цього ж року зустрівся з чорногорським монархом Ніколою. Як результат – у лютому 1897 р. між Болгарією і Сербією було підписано договір про добросусідство, до якого пізніше приєдналася Чорногорія.

Свої плани щодо Македонії мала й Румунія. Її головною метою було створення міцної опори в області, під якою малася на увазі місцева община валахів. Таким чином, у випадку розподілу Македонії між балканськими країнами, Бухарест намагався здобути собі право на територіальну компенсацію в іншому регіоні півострова.

Румунія активно проводила агітаційно-пропагандистську роботу серед валахів, чим постійно викликала незадоволення з боку Греції, яка намагалася залучити цей етнос у сферу свого впливу. Ці протиріччя призвели до припинення дипломатичних відносин між Афінами і Бухарестом у 1891 – 1896 рр.

Крім великодержавних, існували й інші теорії вирішення національної проблеми на Балканах. Так, федералістська концепція передбачала створення багатонаціональної держави на руїнах Османської й Австро-Угорської імперій. Одним з її ідейних натхненників був сербський журналіст і політик, соціаліст за своїми уподобаннями, а також один із засновників Радикальної партії С. Маркович, який відстоював необхідність розбудови болгарсько-сербської федерації. Таку потребу він обґрунтовував неспроможністю Белграда анексувати території, населені болгарами, албанцями, греками й турками. На позиціях федералізму стояли представники Радикально-демократичної партії Болгарії – Т. Влайков, Н. Цанов, і соціал-демократи цієї країни – Д. Благоев, Н. Габровські, деякий час його прибічником був прем'єр-міністр Сербії Н. Пашич.

Своїх прихильників федералістські концепції знайшли й у Греції. 1883 року в Афінах було створено організацію, котра отримала назву «Східна федерація». Вона мала на меті налагодити співпрацю між балканськими народами та, як кінцевий результат, створити союзну державу.

В основі ідеї південнослов'янської федерації лежала концепція «югославізму», що базувалася на об'єктивному факті етнічної спорідненості різних націй Балканського півострова. Наприкінці XIX – на початку XX ст. вона збігалася з процесом самовизначення окремих слов'янських народів, які не мали своєї держави – словенці, хорвати та інші. Її авторами були хорвати – Дзяковський архієпископ Й. Штроссмайер і його соратник, доктор богослов'я, загребський священник Ф. Рачкі. Тривалий час у Сербії, Болгарії і Чорногорії югославізм залишався у тіні місцевого націоналізму. Як ідеологія він не мав глибоких коренів у психології кожної окремо взятої південнослов'янської нації. Але у подальшому політики балканських країн неодноразово використовували його в якості прикриття своїх великодержавних проєктів.

1.5. Берлінський конгрес 1878 року та його підсумки

Російсько-турецька війна 1877 – 1878 рр. – це кульмінаційний момент розвитку міжнародної кризи, що виникла у другій половині 70-х років XIX ст. і стала наслідком загострення Східного питання у цілому. Після неї македонська проблема набула міжнародно-правового значення.

Результатом війни стала поразка військ Османської імперії, яка 27 грудня 1877 р. звернулася до російського командування з проханням про перемир'я. З початком переговорів воєнні дії не припинилися. 8 січня 1878 року російська армія зайняла Адріанополь та продовжила наступ на Стамбул. Лише під тиском Лондона і Відня, які побоювалися зміцнення російського впливу на Балканському півострові, царський уряд відмовився від облоги столиці Порти.

Лондон попередив Петербург, що за умови підписання між воюючими сторонами договору, який суперечитиме паризьким (1856 р.) і лондонським (1871 р.) домовленостям, новий статус-кво набуде легітимності тільки за згоди сторін, що підписали ці угоди. У зв'язку з цим 18 січня 1878 р. державний канцлер Російської імперії А. Горчаков заявив, що умови миру будуть неостаточними, а всі питання, які матимуть «загальноєвропейське значення», вирішуватимуться великими державами.

31 січня 1878 р. в Адріанополі було підписано протокол про прийняття попередніх «основ миру» та конвенцію про перемир'я між Росією та Портою, згідно з якими створювалось автономне Болгарське князівство, до складу якого мала увійти і Македонія. Румунія, Сербія та Чорногорія отримували повну незалежність та незначне територіальне розширення. Боснії і Герцеговині надавалася автономія на основі рішень Стамбульської конференції 1876 – 1877 рр. Більша частина Балканського півострова звільнялася від османського панування. Турецький уповноважений Савфет-паша назвав ці умови «смертним вироком Оттоманській імперії».

Того ж дня розпочалися переговори щодо укладання попереднього російсько-турецького мирного договору, який було підписано 3 березня 1878 р. у Сан-Стефано. У статті 6 цього документу зазначалося: «Болгарія утворює князівство, яке сплачує данину і має своє самоврядування з християнським урядом і земським військом». До складу цієї держави входила майже вся Македонія. Князівство займало територію від Чорного моря на сході – до Албанії на заході, від річки Дунай на півночі – до Егейського моря на півдні. Турецька армія мала залишити землі нової країни, а військові укріплення Порти підлягали знищенню. Російські війська чисельністю 50000 осіб мали залишатися на території Сан-Стефанської Болгарії протягом двох років. За цей час планувалося створити всі необхідні органи центральної і місцевої влади, державні установи, армію, основний закон.

Проте умови Сан-Стефанського мирного договору викликали велике незадоволення з боку правлячих кіл Великобританії, Австро-Угорщини та інших європейських держав. Лондон не бажав посилення російського впливу в районі чорноморських проток. Створення великого слов'янського князівства з включенням до його складу Македонії суперечило планам Австро-Угорщини, яка домагалася виходу до Егейського моря і загарбання Салонік. Відень і Лондон почали вимагати перегляду умов російсько-турецького договору. Німецький канцлер О. Бісмарк підтримав ці наміри і запросив європейські держави на конференцію.

13 червня 1878 р. у Берліні розпочав роботу конгрес представників великих держав. Великобританія, Франція і Німеччина були зацікавлені у збереженні існуючого статусу-кво на Балканах. Послаблення Туреччини та створення міцної Болгарії могли зашкодити вільному проникненню цих країн на Близький схід через Балкани. Крім того, британські, французькі й німецькі компанії мали свою власність в Османській імперії та інвестували чималі кошти в різноманітні проекти у цій країні. У Стамбула існували боргові зобов'язання перед Лондоном, Парижем і Берліном.

Серед багатьох питань, що вирішувалися на конгресі, балканське було найважливішим. Воно обговорювалося на шести засіданнях. Учасники переговорів вирішили розділити Болгарію на Південну (автономну у складі Османської імперії) і Північну (васально залежне від Стамбулу князівство).

На другому засіданні 5 червня 1878 р. прем'єр-міністр Великобританії Б. Дізраелі (згодом лорд Біконсфілд), в ультимативній формі почав вимагати дозволу для султана тримати свої війська у Південній Болгарії. Лондон наполягав також на необхідності включити до автономної у складі Порти частини Болгарії Софійський санджак і Варну. На цьому ж засіданні міністр закордонних справ Великобританії маркіз Солсбері заявив, що створення єдиної Болгарії небезпечно для греків, адже воно призведе до асиміляції цього народу. Та коли грецькі представники почали наполягати на приєднанні острова Крит і Фессалії до Греції, то ці вимоги не знайшли підтримки з боку Лондону.

Австро-Угорщина на конгресі повністю підтримувала Великобританію. Її делегація наполягала на скороченні терміну російської окупації Болгарії до шести місяців. При обговоренні цього питання французька делегація стала на бік Відня й висловила свою незгоду з позицією Санкт-Петербурга, який вважав за потрібне застосувати дворічний термін перебування російської армії на Балканах.

Мотиви Лондона і Відня були цілком зрозумілими. 4 червня 1878 р. Великобританія оформила союз із Туреччиною, гарантувавши султану захист

азійських територій імперії від Росії. За це Лондон отримав від Порту острів Кіпр. Австро-Угорщина також не бажала появи у регіоні ще одного серйозного конкурента, яким могло стати Болгарське князівство, тому всіляко намагалася не допустити втілення у життя Сан-Стефанської угоди. Петербург, навпаки, докладав зусиль задля максимального приближення статей Берлінського трактату до положень мирного договору від 3 березня 1878 р. В образі сильної Болгарії Російська імперія вбачала свого союзника на Балканах, тому й намагалася підтримувати цю країну, щоб забезпечити плацдарм для подальшого захоплення контролю над чорноморськими протоками – Босфор і Дарданелли.

Повна ізоляція змусила російських представників діяти обережно, шукати компроміс. Після тривалих суперечок з британцями Софійський санджак і Варна увійшли до складу Болгарського князівства. Крім того, були обмежені права султана на розміщення армії у Південній Болгарії. Порта повинна була попереджати представників великих держав про рішення ввести війська у цю автономну область, заздалегідь обґрунтувавши мотиви своїх дій. Тривалість російської окупації Болгарії була визначена терміном дев'ять місяців.

13 липня 1878 року було підписано Берлінський трактат, який встановив новий статус-кво на Балканах. Територію Сан-Стефанської Болгарії розділили на три частини: васально залежне від султана Князівство (Північна Болгарія), автономну у складі Османської імперії Східну Румелію (Південна Болгарія) і Македонію – звичайну провінцію у складі Порту.

Стаття 23 трактату формально зобов'язала Стамбул провести в області реформи – прийняти Органічний статут (на кшталт Критського 1868 р.), за яким християни могли б працювати в судових інстанціях, та створити Загальну раду для поліпшення системи управління територіями, де переважало слов'янське населення. Стаття 62 передбачала забезпечення релігійної автономії в області, а також рівних прав і обов'язків для всіх громадян імперії, незалежно від їхньої конфесійної належності.

Рішення великих держав залишити Македонію у складі Туреччини було зумовлене стратегічним значенням області, яка знаходилась у самому серці Балканського півострова та забезпечувала вихід до Егейського моря. За умов контролю Болгарії над Македонією геополітична вага нової держави значно зростала, а відтак збільшувався вплив Санкт-Петербурга у регіоні, чого не могли допустити західноєвропейські держави.

Положення Берлінського трактату викликали велике незадоволення у Македонії. Широкі маси населення активно протестували проти них, а згодом виступили зі зброєю в руках. У передмістях Бітоля, Охрида, Велеса, Прілепа, Сяра створювалися загони четників*, які розпочинали боротьбу проти турецької влади.

Новий статус-кво на Балканах не задовольняв народ Північної і Південної Болгарії. Російський комісар А. Дондуков-Корсаков отримував безліч петицій із протестами проти розділу країни. Своїми неодноразовими зверненнями до населення він намагався заспокоїти його, умиротворити пристрасті й, тим самим, попередити збройні виступи.

Рух проти рішень Берлінського конгресу у Болгарії уміло підбурювався представниками Великобританії, Австро-Угорщини і Німеччини. Ці країни підтримували подібні настрої з метою створення прецеденту для розмов про невиконання росіянами і болгарами умов трактату. У такий спосіб вони намагалися домогтися скликання нової конференції, яка б забезпечила на півострові довоєнний статус-кво.

10 лютого 1879 р. у місті Велико Тирново розпочалися засідання Установчих зборів, які мали розробити конституцію Болгарської держави. Незважаючи на те, що на них були присутні лише делегати від Північної Болгарії, депутат М. Балабанов запропонував обговорити питання про долю Македонії і Східної Румелії. Ця ініціатива знайшла підтримку з боку більшості народних представників. Депутати вирішили створити спеціальну комісію, яка

---

* У XV – XIX ст. учасники збройної національно-визвольної боротьби партизанських загонів (чет) проти османського панування.

мала розробити звернення до великих держав із проханням переглянути рішення Берлінського конгресу.

Протягом 1878 – 1879 рр. у Східній Румелії проводилися демонстрації, центром яких стало місто Пловдив. У резолюціях, прийнятих учасниками акцій, висловлювався протест проти рішення залишити Македонію і Південну Болгарію у складі Османської імперії. Представники західноєвропейських держав у Стамбулі отримали спеціальні звернення, які так і залишилися без уваги.

Берлінський трактат підтвердив основні положення Сан-Стефанського мирного договору щодо Сербії. Крім того, він розширив її територію за рахунок приєднання чотирьох нових округів – Ніського, Піротського, Вранського і Топлицького. Але, разом із цим, під тиском Австро-Угорщини, Белград змушений був задекларувати відмову від своїх претензій на Боснію і Герцеговину, Хорватію, Словенію, Воєводину, Новіпазарський санджак та підписати незручні політичні, воєнні, торгівельні угоди з Віднем, які обмежували суверенітет країни. У цій ситуації сербський уряд змінив вектор своєї зовнішньої політики з північного на південний напрям. Головним об'єктом його експансії стала Македонія. Розділення Сан-Стефанської Болгарії було вигідним для Сербії, адже конкурувати з Софією за гегемонію у регіоні стало набагато легше.

Подібне ставлення до рішень Берлінського трактату демонструвала й Греція, котра також претендувала на Македонію. І той факт, що область залишилась у складі Османської імперії, яка переживала затяжну кризу, створював Афінам більш реальні можливості отримати бажані території.

Албанці ж негативно сприйняли новий статус-кво на Балканах, адже він не передбачав надання їм незалежності від Османської імперії. На Берлінському конгресі канцлер Німеччини О. Бісмарк заявив, що Албанія – це не більше, ніж географічне поняття; а албанської нації взагалі не існує. У результаті частина території, де компактно проживав цей народ, була розділена між Сербією і Чорногорією.

Таким чином, згідно з рішеннями Берлінського конгресу Македонія залишилася у складі Османської імперії. Із того часу її народ був відділений від болгарського і почав розвиватися своїм власним шляхом. В області з'явилися передумови для формування там окремої македонської нації.

Завдання для самоконтролю до теми

1. Який із поданих варіантів тлумачення етнічного складу населення Македонії є найбільш об'єктивним?
2. Схарактеризуйте систему цінностей, котра визначала національну ідентичність у Македонії.
3. Назвіть підхід до формування модерних націй, який найкраще відповідає генезі македонського етносу наприкінці XIX ст.
4. Дайте оцінку концепціям вирішення національної проблеми на Балканах.
5. Поясніть реакцію урядів і громадськості балканських країн на поділ Сан-Стефанської Болгарії.

Тема 2. Становище області у складі Османської імперії після російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр.

2.1. Особливості адміністративного устрою і політичного режиму

Після Берлінського конгресу 1878 р. Македонія залишилась у складі Османської імперії як звичайна провінція. На той час в історично-географічному й економічному плані вона представляла собою єдину цілісну одиницю.

З 1856 р. на її території існувало три вілаєти: Косовський (Скопський або Ускюбський), Бітольський (Монастирський), Салонікський (Солунський). Косовський вілаєт займав північну частину області і всю Стару Сербію. Від Македонії до нього належали Скопський і частково Призренський санджаки. Перший ділився на дев'ять каз: Скопську, Куманівську, Прешовську, Кривопаланську, Кратовську, Кочанську, Малешевську, Штіпську та Радовиську. До Призренського санджака від Македонії входила лише Тетовська каза.

Бітольський вілаєт охоплював Західну Македонію і частину Албанії. Його територія ділилася на п'ять санджаків: Серфіджанський, Коріцанський, Бітольський, Дебарський та Ельбасанський (македонськими були перші три і частково Дебарський). Бітольський санджак займав котловини Охридського та Преспанського озер, а також Бітольське поле. Він ділився на шість каз, серед яких Бітольська, Прілепська, Лерінська, Кічевська та Охридська належали до македонських земель. Дебарський санджак включав кази Горний Дебар і Ріку, а Коріцанський – Старовську і Костурську кази.

Салонікський вілаєт охоплював Південну і Східну Македонію і поділявся на три санджаки: Салонікський, Сярський і Драмський. Перший складався з тринадцяти каз: Катеріна, Веррія, Салоніки, Лангада, Енідже-Вардар, Воден, Гевгелія, Велес, Струмїца, Кавадар, Дойран, Кукуш, Аврет-Ісар. До Сярського санджака входили Неврокопська, Разложька, Петрицька, Мелнікська, Джумайська, Демір-Хісарська, Сярська і Зіхнайська кази. Драмський санджак нараховував п'ять каз: Драма, Правіста, Кавала, Сарі-Шабан і острів Тасос.

Територіальний устрій європейської частини Османської імперії не відповідав історичним, географічним та етнографічним кордонам у регіоні. Проте турецька влада подбала, щоб у кожній з адміністративних одиниць області чисельна перевага християнського населення над мусульманами не була тотальною.

На чолі вілаєтів стояли валії (намісники), санджаків – муташерифи (губернатори), каз – каймаками. При валіях, муташерифах, каймаках існували постійні ради, члени яких згідно з законом від 1896 р. частково обиралися. У Македонії одна половина цієї квоти належала мусульманам, інша – християнам. Вибори жорстко контролювалися поліцією. Вищі чиновники і генерали мали титул паші, який зберігався за ними на все життя. Їхні сини носили титул бея. Нижчі офіцери і чиновники називалися ага.

Законодавство Османської імперії ділилося на шаріат (духовне), основане на Корані, Сунні, Урфі, та канун (світське). Суди у Македонії поділялися на мусульманські (шаріє), на чолі яких стояв шейх-уль-іслам, і світські або змішані (нізаміє). До складу останніх входили християни і мусульмани.

У кожному вілаєті існував суд шаріє під керівництвом мулли з титулом наїба, який також головував у місцевому апеляційному суді. Кожен санджак і каза також мали свій шаріє. Судові процеси між особами різного віросповідання, а також кримінальні справи розглядалися нізаміє. Вони існували у кожному вілаєті, санджаку і казі. Їхній склад обирався місцевим населенням. Крім того, у приморських містах з 1847 р. діяли торгові суди. Процеси, де обидві сторони представляли іноземні піддані, проводилися консульськими судами. Корупція, хабарництво і зловживання – основні риси судової системи Османської імперії останньої чверті XIX ст. До того ж вона перебувала під впливом і контролем місцевої адміністрації.

Адміністративна влада спиралася на поміщиків, які майже всі були мусульманами. Вони виконували управлінські й каральні функції. Одним із засобів утримання у покорі слов'янського населення стала система польових сторожів. Згідно з відповідним законом кандидата на цю посаду формально

обирали місцева громада, після чого його затверджував уряд. Приступивши до своїх службових обов'язків, польовий сторож отримував право безапеляційно судити та карати місцевих жителів.

У цілому правління султана Абдул-Гаміда II (1876 – 1909 рр.) – це період існування у Туреччині типового абсолютистського режиму східного типу, який не сприяв вільному культурному розвитку національних меншин імперії та не давав можливості для самоврядування провінційним общинам.

2.2. Економічний розвиток македонських вілаєтів та соціальна диференціація їх населення

В останній чверті XIX ст. Македонія була типовою аграрною провінцією. 75 % її населення проживало у сільській місцевості, 80 % займалося сільськогосподарським виробництвом, продукція якого на міжнародному ринку була неконкурентоспроможною.

Ще у 1830 – 1840 рр. турецька влада розпочала ліквідацію військово-ленного землеволодіння*, внаслідок чого панівною стала чифтлікська система**. Особливо вона поширилась у Бітольському та Скопському вілаєтах. Як і в інших балканських володіннях Османської імперії, у Македонії це відбулося у результаті продовження процесу утворення чифтліків*** та захоплення чифтлік-сахібями**** у приватну власність селянських і общинних земель.

Селяни здебільшого орендували чифтліки. Лише незначний їх відсоток мав наділи у своїй власності. У зазначений період в області 180000 сімей займалися

---

* Система, що передбачала формування та забезпечення армії безпосередньо військовими ленниками, які отримували із державного земельного фонду на правах умовного володіння великі або малі маєтки з можливістю стягнення певної частки ренти на свою користь.

** Система спадкового поміщицького землеволодіння в Османській імперії, яка була найбільш поширена наприкінці XVI ст. та проіснувала до 1919 р. Вона стала аналогом російського кріпацтва і включала елементи власної залежності селян-орендарів від поміщика-землевласника, а також панщину й оброк.

*** Невеликий селянський наділ (приблизно 4 – 5 га). Його брали у користування не тільки селяни, а й жителі міст і містечок, які з часом перетворилися на орендарів-здольщиків.

**** У минулому яничарські ага, які створювали власні господарства, основані на експлуатації селян, зобов'язаних панщиною.

землеробством. Із них 15000 були представниками крупних землевласників, а 10000 – дрібних. 70 % селян взагалі не мали наділів.

Упродовж п'ятивікового панування турки здійснили у Македонії масову колонізацію – зайняли найкращі землі, а місцевих жителів позбавили елементарних громадських прав, перетворивши їх основну частину на кріпаків – реайя*. Серед слов'янського, грецького й албанського населення існував прошарок так званих берайя**. Його складали дрібні торговці, ремісники, а також селяни-вільновідпущеники.

У другій половині XIX ст. розпочинається розпад чифтлікської аграрної системи. Відбувалося подрібнення земельних володінь у процесі передавання наділів у спадок. Іноді цілі чифтліки або їх частини виставлялися на продаж. У результаті збільшувалася кількість власників землі слов'янського, грецького й албанського походження. Головна перевага цього прошарку полягала у свободі пересування, соціальній мобільності, завдяки якій вони швидко пристосовувалися до товарно-грошових відносин.

Наприкінці XIX ст. близько 100000 мешканців області щорічно від'їздили за кордон, здебільшого до сусідніх країн – Болгарії, Сербії, Греції, на заробітки, поповнюючи там армію сезонних робітників. Це явище отримало назву гурбетчийство (у перекладі з арабської – еміграція). У деяких районах західної частини області цією діяльністю займалася переважна більшість чоловічого населення. Крім того, чимало вихідців з Македонії працювало у Константинополі та інших великих містах Османської імперії. Наприклад, 1890 р. тільки з однієї невеликої Ресенської кази у Константинополі роздрібною торгівлею овочами і зеленню займалося 7000 македонських селян. З кожним роком зростала і кількість осіб, які направлялися до Болгарії, Греції, Сербії, а також на американський континент на постійне місце проживання.

Розвиток сільського господарства в області суттєво уповільнювався відсутністю дешевого кредитування. Відділення Константинопольського

---

* Залежний, прикріплений до землі феодала селянин, зобов'язаний виконувати чисельні повинності і платити податки на користь держателя землі та військові податки на користь казни.

** Юридично вільні (не раби і не кріпаки) піддані турецького султана.

сільськогосподарського банку, заснованого 1888 р., надавали позики лише заможним землевласникам, переважно мусульманам. Подібна ситуація змушувала інших селян звертатися до послуг лихварів, які встановлювали великі відсотки. Через це багато дрібних земельних власників втрачали заставлені наділи та поповнювали армію робітників і наймитів.

Для податкової системи Османської імперії були характерні часті зловживання з боку влади. У Македонії існувало близько десяти різних податків – поземельний, десятина (іноді вона становила 1/3 врожаю), на будівлі, овець, заняття ремеслами, утримання доріг тощо. Під час їх розподілу та сплати існувала релігійна й етнічна дискримінація. За абсолютно рівних умов з мусульманина стягувалось удвічі менше податків, аніж із християнина. Згідно з турецьким законодавством працездатні чоловіки-християни віком від 15 до 75 років були зобов'язані сплачувати подушний податок. У Македонії траплялися випадки, коли його стягували з дев'ятирічних хлопчиків і чоловіків, старших за 75. Крім того, немусульмани виконували повинності на будівництві шляхів, фортець, мостів, їм заборонялось їздити верхи, носити зброю, споруджувати будинки вищі, ніж у турків.

Населення Македонії страждало й від нападів башибузуків*, що часто здійснювалися на села і невеликі містечка. А у горах області переховувалося чимало ватаг розбійників, які постійно грабували перевізників товарів. Влада була неспроможною позбутися цього безладу.

Торгівля у Македонії займала провідне місце у діяльності місцевого населення. Найбільший ярмарок у місті Прілеп був відомий далеко за межами області. На ринку продавали худобу, вовну, червоний перець, яйця, квасолю, сир, масло. Із Македонії вивозили бавовну, ліс, опійний мак. Особливим попитом за кордоном користувалися шовкові нитки, виготовлені з місцевої сировини – коконів шовкопряду. Їх експортували в Італію і Францію.

---

* Назва загонів турецької іррегулярної піхоти, яка існувала за часів Османської імперії. У дослівному перекладі з турецької «башибузук» означає «з дурною головою», а у більш вільному – «хворий на голову». Їх вербували з числа найбільш войовничих народів Албанії і Малої Азії – албанців, черкесів, курдів. Влада забезпечувала башибузуків зброєю і продовольством, причому платню за свою службу вони не отримували.

1873 року було введено в експлуатацію залізничну лінію Салоніки – Скоп'є, а 1888 р. її продовжили до Белграда. У 1894 р. залізниця з'єднала Салоніки з Бітолем, 1896 р. – з Дойраном, Демір-Хісаром, Сяром, Драмою і Местюю. Всього наприкінці ХІХ ст. загальна довжина залізничних шляхів у Македонії складала 762 км. Більшість колій експлуатувалося Товариством східних доріг, компанією «Жонкської» і Товариством залізниці Салоніки – Бітоль. Із розвитком транспортної мережі на місцевому ринку зростає кількість іноземних торговців. Свій капітал вони в основному вкладали у сільське господарство. Це призводило до розорення місцевих торговців.

1882 року в області розпочала свою діяльність «Оттоманська компанія» з австрійсько-німецьким капіталом, яка за мізерну ціну скуповувала у македонських селах тютюн, а потім продавала його іноземним торговим агентам приблизно у 100 разів дорожче. У такий же спосіб штучно занижувалася ціна і на вовну, шкіру, бавовну, завдаючи величезних збитків сільському господарству, яке ставало нерентабельним. У результаті працездатне населення змушене було шукати кращої долі за межами Македонії, а значна частина оброблюваної землі перетворювалася на пасовища.

У ХV – ХVІ ст. македонські міста перетворилися на опорні пункти османського панування в області. Внаслідок переселення до Салонік, Скоп'є і Бітоля представників турецької національності значно змінився етнічний склад цих міст. Упродовж багатьох років проводилась ісламізація міщан, яка підкріплювалася цілою низкою правових та податкових привілеїв для мусульман. Порівняно з християнами, вони перебували у більш сприятливих умовах для занять торговою і ремісничою діяльністю. Вже у ХVІ ст. великий відсоток населення міст Македонії складала турки та інші мусульмани. Як правило, більш-менш значні поселення ділилися на так звані квартали-махали, у кожному з яких проживали представники одного віросповідання, а іноді особи споріднених професій*.

---

* Подібний розподіл можна спостерігати і на початку ХХІ ст. на прикладі Скоп'є. Річка Вардар ділить це місто на дві частини – християнську, заселену слов'янами, і мусульманську, де живуть переважно албанці й турки.

У другій половині XIX ст. найшвидше розвивалися ті міста, що знаходилися на перехресті основних морських і сухопутних торгових шляхів європейської частини Туреччини – Салоніки, Бітоль і Скоп'є. У той же час багато дрібних містечок занепадало. Процес урбанізації Македонії відбувався за рахунок сільського населення – переважно слов'янського. Таким чином, змінювався соціальний і етнічний склад міст області. Селяни приносили з собою свою мову, забуті міщанами звичаї та традиції. Вже наприкінці XIX ст. у Салоніках проживало близько 150000 мешканців, Бітолі – 42000, Скоп'є – 32000, Серезі – 30700, Прілепі – 24000.

Індустрія у Бітольському, Скопському, Салонікському вілайєтах, як і у цілому в Османській імперії, розвивалася досить повільно. Основним промисловим центром, де розміщувалося 33,8 % підприємств, було місто Салоніки. У Бітолі розташовувалося 27,7 % підприємств, Скоп'є – 6,7 %, Кукуші – 3,1 %. У Прілепі, Скечі, Негуші, Велесі, Охридї, Ресені і Крушево – 2,7 %. По 1,3 % припадало на Штіп, Дриму, Гевгелію. Ці дані свідчать про нерівномірний розподіл промисловості на території Македонії.

У другій половині XIX ст. в області розвивалися лісова, харчова, текстильна, тютюнова, гірничодобувна галузі. З 1875 р. македонську бавовну починають обробляти в області. Невелика ткацька фабрика та підприємство, де виробляли тканину з конопель і пеньки, працювали у місті Воден. Аналогічні підприємства були й у Салоніках. У місті Гевгелія ткали шовк. 1904 року на території Македонії функціонувало 74 підприємства, де працювало близько 10000 робітників. Практично всі фабрики і заводи були обладнані застарілим устаткуванням, що негативно позначалося на їхній продуктивності.

Загалом завдяки дуже вигідному розташуванню, можливостям зручних і найкоротших комунікацій між Європою й Близьким сходом та сприятливим кліматичним умовам у другій половині XIX ст. Македонія в економічному розвитку випереджала інші провінції Османської імперії.

2.3. Процес культурного відродження

Приблизно з 1820-х років у Македонії розпочинається культурно-просвітницький рух. Його специфіка полягала не лише у тому, що він розвивався в умовах турецького панування: місцеве населення також протистояло грецькому культурному засиллю, яке найбільше відчували на собі міста області. У церквах, школах і ділових відносинах здебільшого використовувалася грецька мова. Слов'янське населення мало змогу вільно спілкуватися своїм рідним діалектом лише в родинному колі.

Протягом другої половини XIX ст. у Македонії, як і у Болгарії, розгорнулася боротьба за незалежну від Патріархії церкву. Її наслідком став вихід наприкінці 1860-х років більшості церковних общин Македонії з-під юрисдикції Константинополя.

28 лютого 1870 р. султан під тиском Російської імперії підписав фірман про запровадження Болгарського екзархату. Згідно з пунктом 10 до його складу увійшли єпархії, в яких більшість становило болгарське населення. Того року лише одна Велеська єпархія Македонії автоматично стала частиною Екзархату. Інші могли отримати це право тільки після проведення відповідного плебісциту, під час якого 2/3 частини населення висловилося б на підтримку приєднання. У такий спосіб 1872 р. до Екзархату приєдналися Скопська й Охридська єпархії. Але російсько-турецька війна 1877 – 1878 рр. завадила проведенню референдумів в інших частинах Македонії. Константинопольська патріархія вкрай негативно відреагувала на появу Екзархату: болгар було проголошено схизматиками і відлучено від Вселенської церкви.

Рух за звільнення від Константинопольської патріархії в області намагалися використати католицькі і протестантські місіонери. Вони прагнули залучити місцеве православне населення до своїх церков. У результаті 1859 р. жителі міста Кукуш уклали унію з Римом. Однак цей рух не мав подальшого розвитку в області.

Поява перших друкованих книг у Македонії пов'язана з іменами Мілетія Македонського, Стефана Охридського, Некторія Бітольського, а також Христофора Жефаровича. Останній 1741 р. опублікував у Відні збірник під

назвою «Стематографія», в якому містилася геральдика багатьох земель, у тому числі й стародавні герби Македонії.

На початку XIX ст. в області з'явилися книги, написані старослов'янською мовою, з використанням македонських діалектів. Їх авторами були монахи І. Крчковський та К. Пейченович. У своїх релігійно-повчальних переказах вони відображали реальне життя простого народу області. Завдяки діяльності І. Крчковського та К. Пейченовича розвиток книжкової справи у Македонії став важливим елементом національної культури та засобом пробудження свідомості народу.

Значний внесок у процес національного становлення македонців зробили брати Дімітр і Костянтин Міладінови, які боролися за створення незалежної від Константинопольської патріархії школи та впровадження церковнослов'янської мови на богослужіннях. 1861 року брати за підтримки єпископа боснійського, гаковицького та сремського Йосипа Штроссмайера видали збірку народних македонських творів. До неї увійшли 660 народних переказів, а також описи весільних обрядів, вірувань, ігор Струги та Кукуша, загадки, прислів'я, невеликий словник. У цьому виданні відображався не лише діалект місцевого населення, а й його дух, почуття. За доносом фанаріотського владики Мелетія брати Міладінови були заарештовані як «російські агенти й бунтівники» і загинули у турецькій в'язниці.

Вагому спадщину залишила по собі культурно-просвітницька діяльність Йордана Джінота. Як вчитель общини міста Скоп'є він розробив шкільні програми для трьох вікових груп учнів. Й. Джінот агітував проти вживання македонськими слов'янами грецької мови, проти діяльності священників-фанаріотів*. У школі, де він викладав, було організовано театральні вистави патріотичного і морально-повчального змісту. 1860 року Й. Джінота спіткала така ж доля, як і братів Міладінових. Його було заарештовано за звинуваченнями у зв'язках з Сербією та зберіганні «злочинних книг».

---

* Та частина Константинополя, де знаходилася резиденція патріарха, називалася Фанар. Тому грецьких священників, і взагалі грецьку еліту, аристократів називали фанаріотами.

Грецьке духовенство і турецька влада вважали викладання навчальної програми місцевим діалектом злочином проти імперії. Чимало вчителів піддавалося утискам і переслідуванням. Їх звинувачували у бунтарських ідеях та позбавляли права працювати у школах. Наприклад, 1870 р. у місті Воден заборонили викладати вчителю Д. Македонському. У Велесі така ж доля спіткала сестер Неділю і Станіславу Карастойлових.

Слід зазначити, що багато представників світської і духовної інтелігенції області отримали освіту у Греції, де їх виховували у дусі еллінізму. Серед них – Д. Міладінов, К. Міладінов, П. Зографські, Г. Прлічев. Водночас у школах постійно не вистачало вчителів – слов'ян за походженням. Пізніше дехто з представників молодшої місцевої інтелігенції продовжив навчання у Російській імперії, у тому числі й в Україні – Р. Жинзінов, П. Зографські, Н. Стоянович-Кучевишський та інші.

Літературна і журналістська діяльність Р. Жинзінова розпочалася 1858 р. під час навчання у Росії. Його погляди формувалися під впливом слов'янофілів, які об'єднувалися навколо газети «День». У своїх статтях, що публікувалися у відомих виданнях «Русській архів», «Москва», «Православне обзреніє», «Московські ведомості» та інших, він розповідав про звичаї і побут південних слов'ян, їхній культурний і суспільний розвиток. Протягом 1860 – 1862 рр. Р. Жинзінов разом з іншими македонськими і болгарськими студентами, котрі навчалися у Москві, видає газету «Братські труд». В одній із своїх статей він спростовує розповсюджене на той час твердження, що Македонія – це територія, населена греками.

Серед видатних культурних діячів області необхідно відзначити Кукушсько-Полянського владика Парфенія Зографські, який за сприяння російської дипломатії і «Слов'янського благодійного комітету» відкрив школу у місті Кукуш з викладанням дисциплін на македонському діалекті. Він активно займався благодійністю, допомагаючи представникам незаможних прошарків інтелігенції отримати фінансову допомогу для подальшого навчання у Російській імперії.

Охридсько-Пловдивський митрополит Натанайл Стоянович-Кучевишський здобув освіту у Київській духовній академії, де навчався протягом 1847 – 1851 рр. Повернувшись на батьківщину, він активно включився у боротьбу за відновлення автономного у складі Константинопольської Патріархії Охридського архієпископства. Проте це йому не вдалося. 1872 року Н. Стояновича-Кучевишського було обрано архієреєм Охридсько-Преспанського престолу. Добре знайомий з важким становищем слов'янського населення Македонії, він часто звертався до впливових осіб Росії і Болгарії за фінансовою допомогою.

Наприкінці 1850-х років серед науковців, політиків і громадських діячів розгорнулася дискусія з приводу літературної македонської мови, що призвела до появи двох основних концепцій. Так, П. Зографські та його послідовники виступали за створення на основі кількох діалектів єдиної мови для Болгарії й Македонії. Інші підтримували автора першого підручника з македонської граматики, поета, історика Г. Пулевського, який у своїх виступах та статтях наполягав, що народ області має право на власну літературну мову. Болгарський публіцист і фольклорист К. Шапкарев намагався зайняти компромісну позицію. Він навіть і не мислив про окрему македонську мову чи народ, а лише намагався домогтися відображення у загально-болгарських масштабах місцевої лінгвістичної специфіки, вважаючи за потрібне створити окремі граматичні форми і правила для македонського діалекту.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в області розповсюджувалися підручники, написані під впливом кожного з напрямів. У школах Македонії залишалося викладання сумішшю церковнослов'янської мови з болгарськими, сербськими і македонськими діалектами. Ні концепція Г. Пулевського, ні теорія П. Зографські не стали домінуючими.

Протягом 1830 – 1840 рр. в області відбувався процес створення мережі церковних шкіл. Перші початкові навчальні заклади виникли у Скоп'є, Штіпі та Велесі. Згодом розпочали роботу вечірні й недільні курси для дорослих,

читальні у містах Прілеп, Велес, Скоп'є. 1868 року у місті Штіп відкрилося перше педагогічне училище.

Народна школа у Македонії час від часу наражалася на значні труднощі, пов'язані з незадоволенням греків-фанаріотів, нестачею коштів і підручників, а також недостатньою професійною підготовкою вчителів. Утім, незважаючи на це, процес культурного і духовного відродження в області не припинявся. У його авангарді знаходилась інтелігенція, яка поступово звільнялася від впливу грецької культурної традиції.

2.4. Посилення спротиву турецькій владі

На відміну від визвольного руху у Сербії чи Болгарії, опір османському режиму у Македонії зростав доволі повільно та протягом тривалого часу не носив масового характеру. На це впливали такі фактори, як слабка національна свідомість сільського населення, незначна чисельність інтелігенції та обмежені можливості для комунікацій з європейськими народами.

Турецька влада не вважала за потрібне афішувати прояви непокори у Македонії, і за відсутністю достовірної інформації світова громадськість часто не знала про виступи і навіть повстання слов'ян-християн. Найпоширенішими в області були такі форми спротиву: відмова від обробки землі, заволодіння насильницьким шляхом пасовищами і подальше їх привласнення, ухилення від сплати податків, звернення до суду, підтримка стихійних повстань, а також гайдуцьких загонів*.

Найбільш яскравою сторінкою боротьби македонського народу проти турецького панування в останній чверті XIX ст. стало Кресненське повстання 1878 – 1879 рр. У ньому взяло участь близько 400 гайдуків і озброєних селян, які під керівництвом С. Карастойлова здійснили напад на османське військо в ущелині Кресна та після дводенної боротьби здобули перемогу над ним. Відразу ж після такого успіху від турецьких гарнізонів було звільнено кілька

---

* Озброєні народні месники, повстанці, які переховувались у горах, лісах і сусідніх країнах. Їхні дії проти османського панування не мали б успіху без підтримки християнського населення області, котре вважало їх справжніми героями.

поселень у долинах річок Струма і Места. Повстання швидко розросталося і згодом охопило чималу територію, що включала Разлозьку, Демір-Хісарську, Пехчевську та інші кази.

Збройні сили повстанців були розділені на чотири загони під командуванням С. Карастойлова, К. Георгієва, С. Торолінко, К. Арізанова. Революційний штаб, сформований у селі Влахи, очолював Д. Поп-Георгієв-Беровські. Одним із керівників заколоту став донський козак – отаман А. Калмиков.

Місцеве населення активно підтримувало цей збройний виступ – до підрозділів постійно приєднувалися нові бійці. Наприклад, жителі міста Прілеп самотужки озброїли та екіпірували 20 вояків, які згодом поповнили ряди повстанців. Серед добровольців були й іноземці – серби, чорногорці, хорвати, словенці, болгары, росіяни, греки, албанці і навіть поляки. У звільнених від турецьких гарнізонів селах функціонувала міліція, котра забезпечувала порядок і спокій серед населення.

Після загибелі С. Карастойлова 25 листопада 1878 р. повстання пішло на спад. У грудні численна турецька армія за підтримки башибузуків здійснила масований наступ і знову заволоділи непокірними районами Македонії. Проте виступ так і не було остаточно придушено. Нові сили зібрались у Горній Джумаї та Кюстенділі. Їхня боротьба продовжувалася до червня 1879 р. Остаточо приборкавши бунт, турецький уряд розпочав репресії. Рятуючись від них, місцеве населення вдавалося до еміграції – понад 25000 македонців змушені були шукати порятунку в Болгарії.

У документі під назвою «Конституція», який розробили повстанці, йшлося про плани щодо організації життя Македонії після її звільнення від турецького панування, майбутню зовнішню політику, структуру війська тощо. «Конституція» мала регулювати правила і норми соціально-економічних, сімейних, міжетнічних та міжнародних відносин. Вона являла собою політично-правовий документ, в якому висловлювалося незадоволення статтями Сан-Стефанського та Берлінського договорів.

Наприкінці XIX ст. у Македонії розпочався албанський національно-визвольний рух. У травні 1878 р. у місті Джаловіца (Косово) найвпливовіші вожді місцевих племен провели збори, на яких прийняли рішення започаткувати свою організацію. 1 червня 47 учасників одноголосно затвердили програму дій з 16 пунктів, а через десять днів проголосили створення так званої Призренської ліги. Асоціація почала вимагати від турецької влади реформ, які б надали Албанії автономію, та висловила територіальні претензії Чорногорії.

Згодом Ліга розкололася на два угруповання. Перше продовжувало діяти у рамках програми 1878 р. Друге ж перейшло на більш радикальну політичну платформу та отримало назву Цариградська фракція. Її керівником став Абдул-Фрашері. Ця організація виступала за повну незалежність Албанії, до складу якої мали б увійти Епір, Шкодра, Тирана, Елбасан, Стара Сербія, Новіпазарський санджак, а також майже вся Македонія з містами Скоп'є, Прілеп, Велес, Куманово, Дебар, Гостівар, Бітоль і Охрид. Програма Цариградської фракції викликала занепокоєння у Болгарії, Греції, Сербії і Чорногорії, які також претендували на вказані території.

Отже, наприкінці 1870-х років у Македонії зародилися два національно-визвольні рухи, які згодом почали конкурувати у боротьбі за створення незалежної держави на території області. Один з них являло собою слов'янське християнське населення, інший – албанське, переважно мусульманське.

2.5. Боротьба Греції, Сербії і Болгарії за домінування в області

У 1860-х роках спостерігаються перші ознаки відкритої конкуренції Греції, Болгарії і Сербії, які прагнули розширити свій політичний та культурний вплив у Македонії. Після Берлінського конгресу 1878 р. протистояння між Афінами, Софією й Белградом значно посилювалося.

Грецька пропаганда в області розпочалась у другій половині XVIII ст. Головною її метою була еллінізація слов'ян Оттоманської імперії за допомогою Константинопольської патріархії. Основним виконавцем агітаційно-

пропагандистської роботи стали церковні общини, священники та вчителі, які виступали за використання грецької мови у системі освіти та під час церковних богослужінь. Після здобуття Грецією незалежності у 1830 р., політику еллінізації почала реалізовувати державна влада з її адміністративним апаратом, чисельними консульствами, а також торговими представництвами.

У другій половині XIX ст. досить сильним конкурентом Греції у боротьбі за Македонію стає Болгарія. Її культурна і національна пропаганда в області розпочалася після заснування 1870 р. Екзархату, зусилля якого спрямовувалися на встановлення контролю над македонськими общинами, зокрема – у шкільному питанні.

1879 року новостворена Болгарська держава виділила 30000 левів на фінансування агітаційно-пропагандистської роботи у Македонії. Через три роки ця сума зросла до 100000, а 1886 р. – до 574864 левів. Вже 1890 р. у Солунському санджаку функціонувало 97 чоловічих і 13 жіночих шкіл, у Сярському – відповідно 66 і 5, у Скопському – 65 і 13, у Бітольському – 153 і 19.

Сенс державної програми Белграда зводився до планомірного розширення своєї території в усіх напрямках. Тому у 60 – 70-х роках XIX ст. активізується сербська культурна і політична діяльність у Македонії. Влада не шкодувала коштів на винагороду агентам, які вели агітацію і пропаганду в області. Свій вплив вона намагалася зміцнити також за допомогою діяльності просвітницьких організацій, надання безкоштовних підручників та іншої літератури, залучення місцевої молоді до навчання у сербських навчальних закладах, виділення для неї спеціальних стипендій. Белград приділяв значну увагу відновленню православних монастирів і церков, де служба відбувалася церковнослов'янською мовою.

У серпні 1868 р. сербський уряд створив спеціальний комітет для координації просвітницької роботи в європейських областях Османської імперії. Його основними завданнями стало започаткування на території Туреччини навчальних закладів, відрядження вчителів та направлення

підручників у Стару Сербію, Новіпазарський санджак і Македонію. Крім того, в області діяли благодійні товариства «Коло сербських сестер», «Княгиня Любїца», метою яких було виховання у місцевих слов'ян відповідної національної свідомості.

Напередодні російсько-турецької війни 1877–1878 рр. у трьох македонських вілаєтах працювало близько тридцяти сербських шкіл. Проте Східна криза внесла свої корективи у процес подальшої розбудови мережі навчальних закладів. Після Берлінського конгресу 1878 р. в області залишилася лише одна сербська школа у місті Тетово.

Стамбул не заважав проведенню грецької, болгарської та сербської пропаганди у Македонії, що можна пояснити бажанням ускладнити ситуацію в області, прагненням зіштовхнути між собою Афіни, Софію і Белград та змусити балканських слов'ян займатися самознищенням. Тому жоден із претендентів на македонські землі не мав вирішальної переваги.

У 1890-х рр. в області розгорнулася і румунська національна агітація. З особливою інтенсивністю вона проводилася у південних казах Македонії. Бухарест неодноразово сприяв будівництву церков із богослужінням старорумунською мовою. Католицька пропаганда в області підтримувала ці заходи, маючи на меті залучити до уніатства місцевих валахів.

Політичне і соціально-економічне становище Македонії у складі Османської імперії мало свої специфічні риси. На відміну від Східної Румелії, яка після Берлінського конгресу отримала автономію, вона не користувалася правом самоврядування. Тут значно пізніше ніж у Південній Болгарії з'явилися політичні угруповання і партії, повільніше розвивалася промисловість. Проте, порівняно з іншими європейськими провінціями Туреччини – Фракією й Албанією, Македонія вирізнялася широкою мережею освітніх закладів.

Упродовж останньої чверті XIX ст. в області з'являються передумови для поширення національно-визвольного руху. Але цей процес суттєво уповільнювала конкурентна боротьба Греції, Болгарії і Сербії за домінування на її території.

2.6. Піднесення визвольного руху та діяльність політичних організацій

Незадоволення населення Македонії діючим режимом, а також соціальний, національний, політичний гніт та свавілля турецького уряду, адміністрації і чиновників сприяли розвитку руху четників (гайдуків), який зародився ще у XV ст. і являв собою партизанську боротьбу місцевих жителів проти османського панування. За своєю сутністю це був стихійний протест македонців, котрі не хотіли миритися з існуючою ситуацією, тікали у ліси і гори, наражаючись таким чином на ризик і постійну небезпеку.

Як правило, загони четників нараховували кілька десятків, а іноді – до трьохсот і навіть більше осіб. Вони влаштовували засідки на дорогах, грабували і вбивали турецьких чиновників, торговців. Іноді численні підрозділи здійснювали напади на міста і воєнні гарнізони. Місцеве населення сприймало їх як своїх захисників. Подвиги бійців прославлялись у народних піснях і переказах.

Тісний зв'язок четників з місцевим населенням надавав їм особливу силу, ускладнював боротьбу турецької влади проти них. Жорстокі переслідування та розправи не могли зупинити цей рух. Здебільшого піднесення збройної боротьби їхніх загонів відбувалося під час війни Туреччини з іншими державами та у період загального підйому визвольних змагань. Сплановані терористичні акції стали невід'ємним атрибутом народних повстань у Македонії.

Наприкінці XIX ст. рух четників переходить на новий якісний рівень у своєму розвитку. В області з'являються організації, які беруть під свій контроль та намагаються координувати дії цих озброєних загонів. Саме тоді серед четників починають виділятися так звані коміти – повстанці, котрі перебували під керівництвом болгарських і сербських організацій, афінського уряду і навіть турецької влади.

У 1880-х – на початку 1890-х років були здійснені перші спроби створити революційні товариства в Охридї, Штіпі, Бітолі. Тоді ж виникли гуртки

радикально налаштованої молоді у гімназіях Бітоля і Салонік. Їхніми організаторами і керівниками стали Г. Петров, П. Тошев, Д. Груєв, Г. Делчев.

23 жовтня 1893 р. Д. Груєв, Х. Татарчев, І. Хаджиніколов, А. Дімітров, Х. Батанджиев і П. Попарсов створили революційний осередок у Салоніках. На початку 1894 р. під час другої зустрічі тієї ж шістки учасників було затверджено назву товариства – Внутрішня македонська революційна організація, і Центральний комітет на чолі з Х. Татарчевим; визначено головне завдання – звільнення Македонії від османського панування; прийнято рішення про початок розбудови мережі ВМРО.

У серпні 1894 р. у місті Ресен відбулася третя зустріч членів Організації, в якій взяло участь більше десяти осіб із різних куточків Македонії. Пізніше вона отримала назву Перший конгрес ВМРО. Революціонери прийняли рішення розпочати роботу з озброєння членів організації. Територію області вони розділили на округи, кожен з яких очолював свій начальник.

Остаточне ідейне і структурне оформлення ВМРО відбулося на Установчому конгресі у Салоніках влітку 1896 р., в якому взяло участь 16 делегатів не лише з Македонії, а й Адрианопольського (Одринського) вілаєту Фракії. Саме тому було змінено офіційну назву організації. Відтоді вона іменувалася Болгарський македонсько-одринський революційний комітет (БМОРК). Її метою проголошувалося звільнення обох областей від турецької влади з подальшим включенням до складу Болгарії.

На конгресі також було прийнято рішення про запровадження постійного закордонного представництва у Софії для здійснення контактів організації з правлячими колами і громадськістю Болгарії, македонськими емігрантами, дипломатичними представництвами великих держав. Першими його координаторами стали відомі лідери БМОРК – Г. Петров і Г. Делчев, які поступово, у низці ключових питань, почали відігравати самостійну роль, дублюючи функції Центрального комітету.

Рішення конгресу лягли в основу розроблених 1896 р. документів – статуту і правил організації. У першому з них проголошувалося, що метою БМОРК є

здобуття повної політичної автономії Македонії й Одринського (Адріанопольського) краю. Як засіб досягнення цієї мети розглядалося масове повстання, котре необхідно було підготувати шляхом поширення серед населення революційних ідей. У статуті також ішлося про необхідність об'єднання всіх незадоволених елементів без урахування статі, віри, національності задля протистояння шовіністичній пропаганді й національним протиріччям. Керівники БМОРК підкреслювали, що діяльність організації носить не антитурецький характер, а направлена проти заможних землевласників і влади султана. Інший документ – правила – затверджував процес озброєння місцевого населення, а також закріплював повне підпорядкування кожного члена організації вищому керівництву.

БМОРК розбудовувався за чітким централізованим принципом. Він ділився на окружні, околійські й сільські осередки, які підпорядковувалися Центральному комітету (ЦК), що складався з шести осіб. Вищим органом був конгрес (з'їзд). Саме він обирав склад ЦК. Останній, у свою чергу, призначав керівників окружних і околійських комітетів. Місцем розташування ЦК обрали Салоніки. Крім адміністрації і закордонних представництв БМОРК мав свій шифр, налагоджену пошту і кур'єрів.

Головну ставку організація робила на терор як метод боротьби. При цьому ініціатива проведення подібних акцій здебільшого надходила не зверху – від ЦК або з'їзду, а від представників низових структур – рядових членів.

Статут БМОРК надавав право кожному місцевому комітету створювати свою таємну поліцію. У правилах зазначалося, що окружні й околійські осередки складалися з двох відділів: розвідувального і карального. Перший збирав дані про поведінку християнського і мусульманського населення, дії турецької влади і поліції. Другий – карав ворогів організації. При цьому здебільшого він виносив смертні вироки.

Методи збирання коштів на потреби БМОРК теж носили терористичний характер: пограбування, здирництво шляхом надсилання спеціальних листів із погрозами, викрадення людей заради викупу. Поступово майже все

підконтрольне Організації населення області зобов'язувалося сплачувати спеціальний податок.

Практично з перших днів існування БМОРК серед його членів утворилося два опозиційних одне одному угруповання, боротьба між якими згодом набула гострого характеру. Одне з них – революційно-демократичне – очолював Г. Делчев зі своїми прибічниками Г. Петровим, П. Тошевим, П. Попарсовим і Я. Санданські. Воно відображало інтереси широких мас населення області, у першу чергу – селян, ремісників, незаможної інтелігенції. Ліберальне угруповання під керівництвом Х. Татарчева і Х. Матова спиралося на заможні прошарки суспільства – торговців, промисловців і землевласників.

1899 року у структурі БМОРК відбулися значні зміни: замість терористичних організацій-комітетів почали створюватися партизанські загони четників. До керівництва ними активно залучалася місцева інтелігенція.

Водночас із БМОРК почали функціонувати і громадські організації македонців за кордоном. Перші з них з'явилися у Болгарії наприкінці 1870-х років – у місті Русе було засновано Товариство македонських переселенців (1880 р.). Згодом його аналоги виникли і в інших болгарських містах.

Після відставки кабінету С. Стамболова, який забороняв створення будь-яких політичних македонських організацій на території Князівства, 1894 р. група емігрантів з області на чолі з Т. Кітанчевим із метою сприяння діяльності БМОРК заснувала у Софії Верховний македонсько-одринський комітет (ВМОК). Згодом ВМОК потрапив під вплив болгарського уряду та почав претендувати на керівну роль у македонському національно-визвольному русі. Його очолював відставний офіцер болгарської армії полковник Д. Ніколаєв. Діяльність ВМОК викликала занепокоєння Стамбулу і негативно позначилася на болгарсько-турецьких відносинах.

Верховний комітет, як і БМОРК, виступав за автономію Македонії й Одринської Фракії. Методи досягнення вказаної мети також були ідентичними – повстання або революція. Проте між цими двома організаціями існували й деякі відмінності, а інколи спалахували серйозні суперечки.

Спочатку вони виникли навколо питання про керівництво національним рухом. Так, БМОРК наполягав, що роль координатора революційної діяльності мала належати Центральному комітету в Салоніках. Саме йому, за задумом керівників організації, належало право вирішувати всі питання, пов'язані з підготовкою до повстання. Оскільки ВМОК являв собою лише одне із закордонних представництв БМОРК – посередника в її зв'язках з болгарським урядом, громадськістю й іноземними послами, то на нього покладалися обов'язки з матеріального забезпечення організації.

Лідери Верховного комітету, навпаки, вважали, що керівництво всією революційною діяльністю у Македонії повинно здійснюватися з території незалежної Болгарії, а БМОРК мав виконувати функцію інструмента політики ВМОК. «Верховісти» із впевненістю наполягали, що повстання у Македонії могло розпочатися тільки за вказівкою із Софії.

Протягом перших трьох років свого існування БМОРК перетворився на впливову силу. Фактично він являв собою так звану «державу в державі» з авторитарним режимом Центрального комітету. Організація не бажала ставити себе у залежність від ВМОК, побудованого на демократичних принципах. Його виконавче бюро щорічно переобиралося на публічному конгресі, в якому брали участь представники всіх територіальних товариств і осередків Болгарії. Керівники Болгарського македонсько-одринського революційного комітету засуджували подібну практику, вважаючи, що вона матиме негативні наслідки.

Поступово у суперництві за лідерство між обома комітетами з'явилась ідейна основа. Вона полягала у різних поглядах щодо ролі повстання. БМОРК розглядав його як засіб безпосереднього завоювання території і, таким чином, встановлення автономії своїми власними силами. Для цього необхідно було створити надійну опору серед населення Македонії – матеріально і духовно підготувати жителів області до збройної боротьби. Допомога з-за кордону розглядалась як другорядний засіб досягнення поставленої мети.

«Верховісти» ж вважали за необхідне шляхом повстання привернути увагу європейської громадськості та урядів великих держав (у першу чергу Російської

імперії) і завдяки цьому домогтися від турецького султана проведення реформ в області. Масова революція, на їхню думку, могла призвести до втрати Софією контролю над ситуацією у Македонії. Керівники ВМОК скептично ставилися до державотворчого потенціалу населення області.

1895 року Верховний комітет ініціював збройний виступ у районі міста Мелнік. На територію Македонії з Болгарії було направлено кілька загонів четників. Цю акцію підтримав софійський уряд і князь Фердинанд. Проте вона не мала успіху – її жорстоко придушила турецька влада. Ситуація в області суттєво не покращилася.

Поступово під тиском БМОК, який залишався господарем становища в області, лідери ВМОК відмовилися від своїх амбіцій щодо лідерства у визвольному русі. Це відразу ж спричинило зміни у складі його керівництва. Після IV конгресу ВМОК у червні 1897 р. замість лояльного до князя Фердинанда полковника Д. Ніколаєва на посаду голови Комітету було обрано представника емігрантської інтелігенції – Х. Станішева, близького за своїми поглядами до лідерів БМОК.

Інкорпоруючись у структуру БМОК, Верховний комітет не виконував своєї основної функції – забезпечення фінансової допомоги македонським революціонерам. У період з 1896 по 1899 р. болгарський уряд припинив будь-яку підтримку ВМОК у зв'язку з невдалою четницькою акцією 1895 р. Діяльність Комітету практично завмерла.

Єдиною дієздатною силою з достатнім кадровим і фінансовим потенціалом, готовою забезпечити реальну допомогу БМОК, були болгарські визвольні товариства, сформовані офіцерами-учасниками акції 1895 р. Вони почали створюватися 1897 р., а вже 1899 р. існували практично у всіх гарнізонах болгарської армії. Члени товариств всіляко підкреслювали свою непричетність до ВМОК та прихильність до БМОК. Саме на них робив ставку Центральний комітет, прагнучи остаточно підпорядкувати «верховістів».

На початку травня 1899 р. відбувся VI конгрес Верховного комітету. Вдало провівши агітацію серед македонсько-одринських емігрантів та використавши

свої зв'язки у Болгарії, керівникам БМОРК вдалося звести на посаду голови ВМОК представника болгарських визвольних товариств – Б. Сарафова. Останній користувався величезною підтримкою й авторитетом у Македонії і Болгарії завдяки своєму героїзму, виявленому ще під час взяття міста Мелнік у 1895 р.

Період з травня 1899 по березень 1901 р. характеризувався найбільш тісним співробітництвом між обома комітетами, фактично об'єднаними між собою на федеративних принципах. У вересні 1899 р. за сприяння Верховного комітету відбулося злиття БМОРК та одного з болгарських визвольних товариств, заснованого 1897 р. у Салоніках прихильниками Екзархату на чолі з І. Гарвановим і Д. Мірчевим. Раніше це угруповання виступало проти терористичних методів боротьби БМОРК, підтримуючи зв'язки лише з ВМОК.

1 травня 1900 р. на спеціальному засіданні Верховного комітету було підписано протокол, згідно з яким його керівники погоджувалися стати підрозділом ЦК БМОРК. ВМОК добровільно поступався своїм голосом під час вирішення найважливіших питань в обмін на включення двох болгарських офіцерів до складу Центрального комітету.

Протягом останнього року XIX ст. Верховний комітет розгорнув широку діяльність. Він перетворився на впливову масову суспільно-політичну силу в Болгарії. Серед його членів нараховувалося від 50000 до 60000 осіб. 64 % з них були болгарами, 30 % – представниками Македонії, 5 % – вихідцями з Фракії. За цей час БМОРК отримав від ВМОК кошти у розмірі 60000 золотих і 190000 срібних левів. Завдяки такій фінансовій підтримці, а також регулярному відправленню з Болгарії до Македонії спеціально підготовлених бойовиків на чолі з досвідченими офіцерами, Болгарському македонсько-одринському революційному комітету вдалося створити потужну воєнну структуру.

Загони четників БМОРК передусім виконували агітаційно-організаторські функції. Вони займалися розширенням основи визвольного руху за рахунок селян. Якщо раніше вступ у члени організації був індивідуальним, то з 1899 р.

він все частіше являв собою колективну клятву всього дорослого чоловічого населення того чи іншого міста або села.

Поступово серед лідерів БМОПК міцнішали позиції прибічників Верховного комітету, яких уособлювали І. Гарванов, Х. Матов, Х. Татарчев. У січні 1901 р. внаслідок арешту більшості членів Центрального комітету «верховістам» вдалося взяти керівництво організацією у свої руки. Головою ЦК став колишній член одного з болгарських визвольних товариств – І. Гарванов.

Ідеологічні протиріччя, які існували між Болгарським і Верховним комітетами, після цієї події переросли у відкриту ворожнечу. «Верховісти» квапливо готували повстання; представники БМОПК, на чолі з Г. Делчевим і Г. Петровим, вважали його передчасним. Влітку 1901 р. відбулися перші криваві сутички між четниками обох комітетів. Болгарський екзархат у цьому конфлікті підтримував ВМОК.

У березні 1901 р. Г. Делчев і Г. Петров без санкції голови ЦК БМОПК І. Гарванова оголосили про розрив відносин з «верховістами». Конфлікт вдалося владнати завдяки втручання болгарського уряду. 25 березня 1901 р. у Софії було заарештовано керівництво Верховного комітету на чолі з Б. Сарафовим. На той час правлячі кола Болгарії також вважали збройний виступ передчасним, тому прийняли рішення ізолювати верхівку ВМОК.

Новий склад Верховного комітету на чолі з болгарським письменником і громадським діячем С. Михайловським відновив фінансову допомогу БМОПК. 16 травня 1901 р. між обома комітетами було підписано новий договір, в якому знову підкреслювалось лідерство БМОПК і допоміжна роль ВМОК. Однак співпраця тривала недовго, адже більшість офіцерів – членів Болгарського комітету – продовжувала підтримувати колишній курс Б. Сарафова. 14 грудня 1901 р. І. Гарванов розірвав відносини з «верховістами», а у березні 1902 р. оголосив їм війну.

Наприкінці XIX ст. у Македонії зароджується соціалістичний рух. 1893 року робітник із міста Велес В. Главінов заснував у Софії Македонську

соціал-демократичну групу. 1895 року ця організація розпочала друкувати газету «Револуція», 1898 р. – «Політическа свобода», а згодом у столиці Болгарії започаткувала Македонську робочу бібліотеку, яка займалася видавництвом агітаційно-пропагандистських брошур.

Основним принципом Соціал-демократичної групи стало визволення Македонії зусиллями її мешканців, без допомоги з-за кордону; метою – досягнення політичної й економічної свободи населення області, а також створення незалежної республіки шляхом революції. Задля цього соціалісти закликали македонців до союзу з демократичними силами Туреччини та інших балканських країн.

1896 року організація оформилась у Македонський соціал-демократичний революційний союз, який діяв під керівництвом Болгарської робочої соціал-демократичної партії. Він продовжив пропаганду марксистської ідеології в області. У Бітолі, Крушево, Скоп'є, Велесі було створено нові осередки соціалістів.

1900 року на першій нелегальній конференції у Крушевському районі члени Союзу взяли курс на співпрацю з БМОРК. Лідери соціалістів В. Марков, Н. Карев, Н. Русинський стали воєводами у революційних округах. До лав Болгарського комітету вступив також видатний революціонер-марксист Д. Хаджидімов.

Наприкінці XIX ст. соціалісти активізували свою агітацію і пропаганду серед робітників Македонії. Вони виступали за підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, покращення умов життя і праці, а 1900 р. організували низку страйків залізничників лінії Велес – Демір-Капія, шахтарів Скоп'є, робітників Бітоля.

Протягом останньої чверті XIX ст. на території Македонії розповсюджувалися також ідеї анархізму. Наприклад, М. Герджиков був одночасно членом БМОРК і Македонського таємного революційного комітету – анархо-терористичної організації у Женеві, відомої також під назвою «Македонські революціонери-терористи». Анархісти мали власну

програму і статут, намагалися видавати свою періодику, проте змогли підготувати і надрукувати лише по одному номеру газет «Глас» і «Отмштєніє». Частина анархічно налаштованої молоді, так звані «геміджії», діяла в області самостійно – без координації своїх заходів з БМОРК.

Таким чином, поява політичних і революційних організацій у Македонії засвідчила подальший розвиток визвольного руху на території області. Ідеологічний спектр угруповань був доволі різноманітним: від непримиримих радикалів, анархістів і соціалістів до поміркованих лібералів.

Завдання для самоконтролю до теми

1. Розкрийте процес соціальної диференціації населення Македонії наприкінці XIX ст.
2. Назвіть причини та наслідки ворожнечі між Болгарським екзархатом і Грецькою патріархією.
3. Поясніть різницю між четниками і комітами.
4. Дайте оцінку ідеологічним засадам та соціальному складу БМОРК.
5. Порівняйте політичне та соціально-економічне становище Македонії і Східної Румелії, яка до 1885 р. залишалась у складі Османської імперії.

Тема 3. Македонське питання у системі міжнародних відносин

3.1. Політика великих держав

Визначальну роль у долі македонських земель відігравали держави, які 1878 р. підписали Берлінський трактат. Наприкінці XIX ст. **Великобританія** проводила так звану політику «блискучої ізоляції» – непрямого втручання у справи європейських країн. Основною турботою Лондона було розширення та збереження колоніальних володінь. Він виступав за існуючий з 1878 р. статус-кво на Балканах, який гарантував йому вільний і найкоротший морський шлях на Близький Схід і в Індію.

Порушення рівноваги сил у безпосередній близькості від Суецького каналу не входило у плани Великобританії. **Франція й Італія**, хоч і без особливих вигод для себе, та все ж підтримували позицію Лондона. Тому, згідно з задумами цих країн, Македонія мала залишатися у складі Порти.

Російська імперія намагалася зміцнити своє становище на Балканах, що неодмінно призводило до конфлікту з Лондоном і Віднем, які також претендували на домінування у регіоні. Санкт-Петербург, намагаючись досягти своєї основної мети – контролю над протоками Босфор і Дарданелли, прагнув перетворити балканські держави у знаряддя для реалізації своїх задумів.

Негнучка політика Російської імперії у період правління імператора Александра III з 1881 по 1894 р. призвела до погіршення її відносин із Болгарією, Румунією і Сербією. Остання за часів Александра Обреновича у 1889 – 1903 рр. починає орієнтуватися на Австро-Угорщину. 1886 року Санкт-Петербург розірвав дипломатичні відносини з Софією через її небажання дотримуватися директив Росії у болгарському династичному питанні. Таким чином, він змушений був шукати нових партнерів. Усе це перетворило Росію з ворога Османської імперії фактично на її союзника. Тому сприяти вирішенню македонського питання Санкт-Петербург на той час також не збирався.

У другій половині 1880-х років спостерігається зближення Російської імперії з Францією, яка 1887 р. надала Санкт-Петербургу значний кредит. Тоді ж розпочинаються переговори про укладення союзу між державами. У липні 1891 р.

до Кронштадта прибула французька ескадра. Наступного місяця відбулося підписання франко-російського консульського пакту, а 1892 р. країни уклали військову конвенцію, ратифіковану 1893 р.

На тлі зближення з Парижем – прибічником збереження на Балканах Берлінського статусу-кво, вірогідність активного втручання Росії у розв'язання македонського питання значно зменшилася. А після того, як 1894 р. російським імператором став Ніколай II, Санкт-Петербург взагалі почав більше опікуватися далекосхідним напрямом зовнішньої політики. Балкани ж відійшли на другий план.

Австро-Угорщина розглядала Балканський півострів як об'єкт своєї експансії. Приєднання нових територій та вихід до берегів Егейського моря складали її програму-максимум у регіоні. Відень уміло користувався прорахунками дипломатії Росії, втягуючи Болгарію і Сербію в орбіту свого впливу. При цьому протиріччя між Белградом і Софією він також спрямовував у вигідне для себе русло.

Після підписання 1882 р. союзного договору між **Німеччиною**, Австро-Угорщиною й Італією Берлін і Рим підтримували заходи Відня на Балканах. Їхня політика мала на меті не допустити посилення позицій Росії у регіоні та зміцнення слов'янських держав як потенційних провідників політики Санкт-Петербурга.

Австро-Угорщина виділяла значні кошти на розширення своїх можливостей у Македонії. У Бітолі працювало віце-консульство, у Сересі та Кавалі – консульські агенції. При Міністерстві фінансів імперії працював спеціальний чиновник, до службових обов'язків якого входили збір і систематизація інформації про торгівлю в області. Австро-угорська поштова служба мала свої представництва в усіх містах Македонії. Багато підданих імперії працювало на залізниці, серед них нараховувалося чимало офіцерів Генерального штабу.

1897 року між Санкт-Петербургом і Віднем була підписана таємна угода про збереження статусу-кво на Балканах, оформлена шляхом листування між міністром закордонних справ Австро-Угорщини А. Голуховським (таємна

кореспонденція від 8 травня) і його російським колегою М. Муравйовим (таємна кореспонденція від 17 травня). Укладення цього договору було зумовлене тим, що Австро-Угорщина, яка переживала серйозну внутрішню кризу, пов'язану із загостренням міжнародних протиріч, і Росія, зайнята проблемами на Далекому Сході, не могли активно втручатися у балканські справи.

В угоді було зазначено, що у разі неможливості збереження стабільності у цьому регіоні обидві сторони укладуть новий договір. При цьому підкреслювалося, що він не стосуватиметься питань про Стамбул, протоки і прилеглі території, оскільки ці проблеми мали загальноєвропейське значення.

Таким чином, наприкінці ХІХ ст. у плани великих держав не входило сприяння вирішенню македонського питання. Лондон, Париж, Берлін, Санкт-Петербург і Відень були зайняті іншими проблемами й активно не втручалися у внутрішні справи Османської імперії.

3.2. Плани балканських країн

Найпершою серед країн регіону в боротьбу за поширення свого впливу в Македонії включилася **Греція**, яка вважала область колискою еллінської цивілізації. Свою політику ця держава втілювала у життя за допомогою Константинопольської патріархії, а також спеціально створених товариств.

1894 року в Афінах групою військових було започатковано організацію «Етнікі Етерія» (у перекладі з грецької – Національне товариство). Її першочерговим завданням стало протистояння болгарським і сербським зазіханням на Македонію, а головною метою – визволення всіх греків від турецького панування. Серед членів організації нараховувалося чимало впливових осіб – вищих чиновників, представників духовенства, політиків, культурних діячів, заможних підприємців. 1896 року Національне товариство нараховувало 3000 членів і 56 осередків у різних містах. Організація «Етнікі Етерія» була абсолютно законспірованою і керувалася «невидимою владою». Вона готувала збройні формування у Македонії, щедро фінансувала грецькі навчальні заклади в області, число яких постійно зростало. Так, згідно з даними

Афін, наприкінці XIX ст. кількість шкіл становила близько 1400. Станом на 1900 р. у них здобули освіту більше 80000 осіб.

Національне товариство поступово почало нагадувати державу в державі. Воно було здатне безпосередньо впливати на зовнішню політику Греції. Серед однієї з причин розв'язання 1897 р. невдалої для Афін війни проти Османської імперії вченими називається вперте лобювання цього збройного конфлікту «Етнікі Етерією». Після завершення воєнних дій Стамбул почав стримувати грецьку пропаганду в Македонії. Процес еллінізації області уповільнився.

На початку XX ст. помітну роль у відновленні грецького впливу в області відіграв єпископ Касторії Г. Каравангеліс, а також консул у місті Бітоль І. Драгуміс. Перший надихав грецький народ на боротьбу проти Внутрішньої організації та формував революційні комітети, другий дбав про фінансування руху спротиву.

Скориставшись внутрішньою боротьбою у БМОПК, Г. Каравангеліс спочатку завербував деяких колишніх її членів, а згодом організував партизанські загони, які пізніше були посилені греками. Ці збройні формування здебільшого склалися з офіцерів-відставників, добровольців з острова Крит та півострова Мані, а також македонських греків. Серед останніх найбільшим авторитетом користувалися колишні прихильники БМОПК – В. Стребреніотіс із села Аспоргія та Х. Коттас із села Рулія. Поборники грецької національної ідеї назвали себе «македономахами» (у перекладі з грецької «македонські борці»).

Сербія включилась у боротьбу за Македонію наприкінці 1860-х років XIX ст. 1868 року було засновано спеціальний Комітет шкіл і вчителів у Старій Сербії і Македонії, діяльність якого розгорнулася у північно-західних районах області, насамперед у Косовському вілаєті.

Після сербсько-болгарської війни 1885 р. та поразки у ній Белграда культурна експансія з боку цієї країни у Македонії не припинилася. 1887 року при Міністерстві закордонних справ Сербії було створено Політико-просвітницьке відділення, котре згодом перетворилося на організатора національної агітації і пропаганди в області. Провідниками сербської експансії

стали також консульства, відкриті 1886 р. у Скоп'є і Салоніках та 1889 р. у Бітолі. Крім того, з 1886 р. на території Македонії діяло декілька сербських товариств і організацій: «Святий Сава», «Велика Сербія», «Народна оборона», які займалися просвітницькою діяльністю серед населення європейських вілаєтів Османської імперії.

1897 року помер митрополит у Скоп'є Мефодій – грек за національністю. Белград відразу ж розпочав діалог з Константинопольським патріархом і Високою Портою про призначення на місце Мефодія етнічного серба. Після тривалих переговорів новим митрополитом знову став грек – владика Амвросій. Він, у свою чергу, призначив своїм намісником і управителем єпархії у Скоп'є сербського архімандрита Фірміліана. Це дало привід Белграду боротися за призначення Фірміліана митрополитом. Так виникло «Фірміліанське питання», рішення якого перш за все залежало від позиції Туреччини та Росії. Санкт-Петербург підтримав наміри Сербії, спричинивши незадоволення Болгарії, котра не бажала посилення впливу Белграда у Македонії.

Зовнішньополітична орієнтація Сербії на Австро-Угорщину, у плани якої не входило зміцнення жодної з балканських держав, призвела до кризи у реалізації Белградом своєї національної програми. Після державного перевороту 1903 р. та приходу до влади в країні короля Петра Карагеоргієвича головним союзником Сербії стає Російська імперія. На початку ХХ ст. Санкт-Петербург почав сприяти амбіціям Белграда щодо Македонії.

Основним суперником Сербії у її боротьбі за турецькі території була **Болгарія**. За часів правління князя Александра Батенберга з 1879 по 1886 роки Софії вдалося приєднати Східну Румелію (1885 р.). Проте після цього її відносини зі Стамбулом стали вкрай напруженими, що заважало Болгарії реалізовувати свої освітні й культурні програми у Македонії.

Під час прем'єрства С. Стамболова у 1887 – 1894 рр. стосунки між державами дещо покращились. Як наслідок, кількість болгарських шкіл в області зросла до 781, розпочали роботу гімназії у Салоніках, Бітолі і Скоп'є, були створені нові єпархії Екзархату. Натомість відсутність дипломатичних

відносин з Росією у 1886 – 1894 рр. мала для Болгарії незворотні наслідки. Поступово новим фаворитом Санкт-Петербурга на Балканах стає Белград.

С. Стамболов вважав македонську проблему частиною болгарського національного питання. Він не дозволяв створювати на території Болгарії революційні емігрантські організації, не бажаючи ускладнення відносин зі Стамбулом. Голова уряду вважав, що домогтись автономії для Македонії можна шляхом діалогу з Османською імперією. Після цього, на думку С. Стамболова, приєднання області до Болгарії залишиться лише справою часу.

Як уже зазначалося, після відставки кабінету «стамболовістів» у Софії було організовано Верховний македонсько-одринський комітет, сам факт існування якого викликав роздратованість у Стамбула. Болгарсько-турецькі відносини почали погіршуватися.

Нова влада зробила ставку на відновлення дружніх відносин з Російською імперією. Саме спираючись на підтримку Санкт-Петербурга, кабінет міністрів К. Стоїлова у 1894 – 1899 рр. розраховував вирішити македонську проблему на свою користь. Та Росія, заклопотана справами на Далекому Сході, не поспішала втручатися у події на Балканському півострові. Розрахунки Софії не виправдалися.

Після невдалої для Верховного комітету четницької акції 1895 р. болгарський уряд намагався шантажувати Стамбул, погрожуючи повторити збройний виступ. Проте подібна тактика не мала успіху. Зробивши висновки, кабінет міністрів К. Стоїлова згодом остаточно переорієнтувався на легальні (дипломатичні) методи вирішення македонського питання, сподіваючись шляхом переговорів отримати від Османської імперії якомога більше поступок.

Із приходом до влади у Болгарії уряду В. Радославова ситуація змінилася. «Радославовісти» знову почали сприймати Верховний комітет як реальну силу. Більш того, «верховістам» вдалося посилити свій вплив у БМОПК. Софійський кабінет міністрів щедро фінансував македонських революціонерів, а також брав участь у підготовці бойовиків на території своєї країни, які згодом переправлялися в європейські віласти Туреччини.

Верховний комітет під керівництвом Б. Сарафова переживав період свого розквіту. Організація являла собою реальну загрозу для офіційного зовнішньополітичного курсу Болгарії, адже вона здійснювала вплив на державні інституції. 1900 року членами ВМОК стала більша половина офіцерів болгарської армії, тисячі службовців, впливові політики. У його структуру входили цілі общини і околії разом з їхніми адміністраціями. Під контролем Комітету знаходилися суди, поліцейські підрозділи, тюрми та інші установи.

Діяльність ВМОК негативно позначилася на відносинах Болгарії з сусідніми балканськими країнами. У період з лютого по липень 1900 р. у Бухаресті вихідцями з Македонії, тісно пов'язаними з Верховним комітетом, було вбито двох громадян Румунії – Вітовського і професора Міхайлеану, яких «верховісти» підозрювали у шпигунстві. Оскільки учасникам терористичної акції вдалося втекти у Болгарію, румунський суд заочно визнав їх винними у скоєнні злочину. Бухарест почав вимагати від Софії здійснити екстрадицію злочинців, на що болгарська сторона відповіла відмовою. Цей інцидент погіршив двосторонні стосунки між країнами.

Агітаційно-пропагандистську роботу в Македонії проводила й **Румунія**. 1879 року за ініціативою Бухареста було засновано Македонсько-румунське просвітництво, яке займалося видавничою діяльністю, організовувало училища для місцевих валахів. Товариство поставило перед собою головне завдання – створити у Македонії міцну прорумунську спільноту.

Більшість македонських валахів компактно проживала на півдні області, де широку національну пропаганду проводила Греція. Це спричинило гостре суперництво між Бухарестом і Афінами. Валахи вперто добивалися від османської влади визнання за ними прав окремої народності та незалежності від грецької Патріархії. Афіни з великим занепокоєнням спостерігали за пробудженням національної самосвідомості валахів у Македонії, остерігаючись втратити можливість впливати на цю спільноту. Патріархія неодноразово заявляла, що валахи, які прагнуть проводити богослужіння рідною мовою, будуть відлучені від церкви.

На початку ХХ ст. румунський уряд продовжував підтримувати громади валахів у Македонії. 1902 року він виділив 600000 франків на організацію нових шкіл в області. Крім того Бухарест заохочував вживання румунської мови на богослужіннях у церквах, які були розташовані у місцях компактного проживання валахів. У такий спосіб влада Румунії сподівалася домогтись визнання Патріархією незалежності румунської православної церкви у Македонії та в інших європейських провінціях Туреччини.

Османський уряд і місцева влада у Македонії діяли за принципом «розділяй і володарюй». Щоб не допустити зміцнення позицій жодної з конкурентних сторін, вони намагалися підтримувати баланс сил. Стамбул по черзі загравав із Софією, Белградом і Афінами, то допомагаючи Патріархії, то сприяючи політиці Екзархату. У результаті область стала місцем протистояння болгарської, сербської і грецької національної пропаганди.

На початку ХХ ст. суперництво Болгарії, Сербії і Греції у Македонії поступово переростало у перманентний збройний конфлікт, в який все більше залучалося корінне населення області. Створюючи та активно підтримуючи загони четників, Софія, Белград і Афіни з їхньою допомогою намагалися витіснити один одного зі спірних територій.

Завдання для самоконтролю до теми

1. Визначте мотиви, які спонукали західноєвропейські держави наприкінці ХІХ ст. відстоювати збереження статусу-кво на Балканах.
2. Сформулюйте цілі зовнішньої політики Російської імперії у регіоні.
3. Порівняйте ідеологічні засади, соціальних склад і методи діяльності грецької «Етнікі етерії» і болгарського Верховного македонсько-одринського революційного комітету.
4. Розкрийте зміст «Фірміліанського питання».
5. Поясніть причини загострення грецько-румунських відносин.

Розділ II

Македонія на початку ХХ століття

Тема 4. Горноджумайське й Іллінденсько-Преображенське повстання та їхні наслідки

4.1. Протистояння між угрупованнями БМОПК та повстання 1902 р.

На початку ХХ ст. програмні цілі БМОПК ставали більш чіткими. Вони зводилися до вимоги «політичної автономії» області. Протягом 1902 р. взаємовідносини між БМОПК і ВМОК склалися непросто. Революційно-демократичне угруповання Болгарського комітету на чолі з Г. Делчевим розглядало загальне повстання як основний спосіб визволення країни. «Верховісти» ж вважали його лише засобом привернення уваги Європи до македонського питання. Саме тому вони ігнорували рівень воєнної підготовки населення й реальну перспективу розвитку подій після збройного виступу.

1902 року Центральний комітет БМОПК розробив і затвердив нові правила та статут. Згідно з останнім знову змінювалась офіційна назва Болгарського комітету. З цього часу він почав іменуватися Таємна македонсько-одринська революційна організація (ТМОРО). Під впливом болгарського національно-визвольного руху, який уособлювали «верховісти» і більшість македонських революціонерів, до її лав було вирішено приймати тільки болгар. При цьому обмеження щодо віросповідання членів ТМОРО не впроваджувалися. Програма-максимум Таємної організації залишалася незмінною – приєднання Македонії і Фракії до Болгарії. А от програма-мінімум відтепер передбачала формування санджаків – основних адміністративних одиниць Османської імперії – за національною ознакою.

У збірці правил четників окрім шпигунів і зрадників передбачалося знищення таємною поліцією «ненадійних» християн. У такий спосіб, по-перше, зміцнювалася дисципліна серед населення та підвищувався авторитет Організації; по-друге, відповідальність за ці вбивства часто-густо перекладалася на представників турецької влади, а ТМОРО отримувала привід для боротьби з імперською адміністрацією. Утримання таємної поліції

повністю лягло на плечі місцевого населення, яке постійно страждало від поборів та реквізиції з боку революціонерів.

У середині 1902 р. Верховний комітет на чолі з генералом І. Цончевим направив у Македонію чисельний і добре озброєний загін четників, який зумів витіснити з Джумайської, Петрицької і Малешевської каз прибічників ТМОРО. Там бойовики створили плацдарм для повстання, запланованого на осінь того ж року. Місцеве населення, яке втомилося від суворої дисципліни та постійних поборів з боку Таємної організації, зустріло «верховістів» з надією і сподіваннями на краще життя.

ТМОРО, яка вважала повстання передчасним, зуміла локалізувати діяльність ВМОК на території трьох каз, де «верховістам» вдалося організувати збройний виступ, який увійшов в історію під назвою Горноджумайське повстання. У ньому взяло участь майже 400 четників, котрі встановили контроль над двадцятьма селами. Але за кілька тижнів турецькі війська відновили старий порядок. Після цього у північно-східній частині Македонії влада розпочала репресії, переслідуючи не тільки «верховістів», а й представників Таємної організації. Врешті-решт адміністрація змусила Центральний комітет діяти і, таким чином, давати привід для розправи над революціонерами.

Проте у цілому «верховістам» вдалося виконати програму-мінімум – події 1902 р. в області привернули увагу європейської дипломатії. На початку 1903 р. завдяки тиску Росії і Австро-Угорщини Порта розпочала реформи в області. Під контролем іноземних інспекторів було реорганізовано поліцію і жандармерію; для кожного віласту створювався окремий бюджет, який контролювався Оттоманським банком; десятина замінювалася більш поблажливим поземельним податком; у селах, де мешкало слов'янське населення, на посади польових сторожів призначалися християни. Крім того, стамбульський уряд запровадив у Македонії посаду спеціального генерального інспектора. Цей чиновник мав слідкувати за дотриманням прав християнського населення області.

Реформи суттєво не вплинули на становище слов'янського населення у Македонії. Ситуація лише загострилася: піднялася нова хвиля терору проти ТМОРО, в області збільшився контингент турецької армії. Як наслідок – зросла еміграція до сусідніх балканських країн, у першу чергу, до Болгарії.

4.2. Передумови, перебіг і результати Іллінденсько-Преображенського повстання

Наприкінці 1902 – на початку 1903 рр. більшість членів ТМОРО почала схилитися до «верховістської» стратегії боротьби. Разом із Верховним комітетом вони почали готуватися до чергового повстання.

2 січня 1903 р. у Салоніках голова Центрального комітету Таємної організації І. Гарванов скликав конгрес, на якому поставив питання про підготовку нового збройного виступу навесні того ж року. У його засіданнях не брали участі деякі лідери лівого революційного крила ТМОРО – Г. Петров і Я. Санданські, проте їхня думка була відомою всім: повстання, в умовах що склалися, є передчасним. Г. Делчев – загальноновизнаний командувач збройними силами ТМОРО на той час ще не визначився остаточно. Відомо, що навесні 1903 р. він все більше схилився до «верховістського» варіанту розвитку подій. На конгресі у Салоніках більшістю голосів пропозицію голови Центрального комітету І. Гарванова було прийнято. Двом учасникам доручили повідомити про це рішення відсутнім членам Організації.

Міжнародна ситуація 1903 р. була несприятливою для повстання. Великі держави зосередили основну увагу на російсько-японському конфлікті, тому не переймалися балканськими справами. Крім того, потенційні учасники збройного виступу проти турецької влади були недостатньо добре підготовленими й озброєними. Але, незважаючи на це, Верховний комітет продовжував займатися підготовкою повстання у Македонії. Стурбований посиленням впливу «верховістів» у Болгарії, уряд С. Данева заборонив діяльність Комітету та заарештував його керівників.

ВМОК, як і свого часу «Етнікі Етерія» у Греції, являв собою державу в державі. До його складу входили відомі воєначальники, державні діячі, політики і чиновники. Комітет мав змогу впливати на зовнішню політику Софії і міг втягнути країну у війну з Портою без урахування офіційної позиції князя Фердинанда та уряду С. Данева, які на той час вважали збройний конфлікт з Османською імперією неприйнятним. Саме тому кабінет міністрів вирішив попередити можливу війну, нейтралізувавши лідерів ВМОК. Після цього позиції ТМОРО у македонському національному русі зміцніли.

Навесні 1903 р. Г. Делчев повернувся у Македонію задля уточнення ситуації на місцях. Відвідавши Сярський і частину Струмицького революційних округів, він зустрівся з відомим активістом ТМОРО Д. Груєвим. Вони прийняли спільне рішення організувати повстання тільки у Бітольському окрузі, а в інших – лише посилити диверсійну діяльність.

19 квітня у селі Смілево відбувся з'їзд Бітольського революційного округу. Після тривалої дискусії його учасники вирішили негайно готувати збройний виступ, при цьому початок повстання переносився на літо. Для координації дій було обрано Головний штаб у складі Д. Груєва, Б. Сарафова, А. Лозанчева, призначено керівників революційних осередків та прийнято дисциплінарний статут.

На підготовку збройного виступу вплинули несподівані події. Наприкінці квітня 1903 р. група молодих людей – анархістів за своїми політичними уподобаннями, здійснила у Салоніках низку терористичних актів, висадивши у повітря філію Оттоманського банку, одне із поштових відділень та підпаливши у порту французьке торгове судно «Гвадалквівір». Ці дії спричинили у Салоніках і Бітолі масову різню християн турками. До того ж на початку травня загін, який очолював Г. Делчев, вистежили турки й оточили у селі Баніца. В одній із збройних сутичок лідера ТМОРО було вбито. У відповідь Головний штаб звернувся до населення із закликом взятися за зброю, а до великих держав з декларацією, в якій висувалася вимога – автономія Македонії.

Напередодні повстання перед революціонерами стояли непрості завдання – нейтралізувати добре озброєне місцеве мусульманське населення, готове у будь-який час вчинити розправу над християнами, та водночас не дискредитувати себе перед громадськістю європейських країн. ТМОРО намагалася подати свої дії як виклик османській владі, а не місцевим туркам і албанцям.

Повстання розпочалося 2 серпня 1903 р. у день Святого Іллі (звідси й назва – Іллінденське). Селяни – основна його рушійна сила – вели боротьбу не лише проти турецької армії та адміністрації. Вони здійснювали напади на чифтліки, спалюючи «бейські башти» – опорні цитаделі чифтлік-сахібів. У Бітольському окрузі збройний виступ з перших днів отримав масовий характер. Тільки у Демір-Хісарській казі нараховувалося близько 1000 учасників.

Протягом серпня революціонерам вдалося взяти під свій контроль всі гірські райони Бітольського округу, захопити два невеличких містечка – Невеску і Клісуру, та наблизитися до міста Кічево. 750 повстанців на чолі зі шкільним учителем, соціал-демократом («тісняком») за своїми політичними уподобаннями – Ніколою Каревим, звільнили від турецьких військ Крушево. 3 серпня у місті було проголошено республіку, сформовано самоврядування та скликано Раду, яка складалася з 60 членів – по 20 осіб від кожної етнічної громади (болгарської, грецької, валаської). Головою Тимчасового революційного уряду (ТРУ) республіки обрали Н. Карева. Загалом до цього органу влади увійшло шість осіб (по двоє від кожної громади).

Основними напрямками діяльності ТРУ Крушевської республіки стало забезпечення законності та порядку, налагодження постачання продуктів харчування і медикаментів, створення фінансової системи. Найвідомішим документом, оприлюдненим урядом, був маніфест від 6 серпня, який закликав все населення Македонії, враховуючи албанців і турок, забути про свої етнічні й релігійні відмінності та об'єднатися під прапором боротьби проти тиранії султана. Н. Карев спеціально розсилав у мусульманські села копії маніфесту, намагаючись заручитися підтримкою місцевих громад.

Усвідомивши реальні масштаби повстання, Порта почала стягувати у Македонію додаткові регулярні війська, які розгорнули наступ проти загонів ТМОРО. 13 серпня 1903 р. Крушевська республіка припинила своє існування. У Бітольському окрузі з середини серпня і до кінця вересня точилися жорстокі бої між повстанцями і турецькою армією. У Салонікському і Скопському округах революційний рух так і не набув масового характеру.

19 серпня на території Фракії поблизу міста Лозенград (Адріанопольський вілаєт) також відбувся збройний виступ, який не вирізнявся значною чисельністю учасників і дуже швидко був приборканий. Він отримав назву Преображенське повстання, оскільки співпав з християнським святом Преображення Господнього.

2 жовтня Головний штаб прийняв рішення припинити спротив, однак окремі загони не склали зброї до початку листопада. Після завершення повстання у Македонії турецька влада розпочала етнічні чистки. Особливо масового характеру вони набули у західній частині області. Як результат – на цих територіях було знищено 30 % будинків, де мешкало слов'янське населення.

Під час Іллінденсько-Преображенського повстання ТМОРО втратила убитими 1000 своїх бойовиків, чимало активістів Організації потрапило за ґрати. Деякі місцеві комітети припинили існування. Загибло 5000 мирних жителів, 30000 змушені були тікати у Болгарію, 70000 втратили житло. Після подій 1903 р. значно зросла еміграція на американський континент: з 1904 по 1907 р. до США, Канади та інших країн перебралося близько 41550 осіб від 16 до 40 років.

Збройний виступ у Македонії і Фракії отримав широкий резонанс у світі. У Болгарії, Сербії, Великобританії, Франції й Італії проходили мітинги на знак солідарності з революціонерами, збиралися кошти жертвам турецького терору. Громадська думка Російської імперії була на боці народу області. Слов'янське благодійне товариство у Санкт-Петербурзі виділило 20000 рублів для допомоги

жителям Македонії. Однак російський уряд утримався від широкої кампанії підтримки постраждалих мешканців області.

Греція ж не розглядала Іллінденсько-Преображенське повстання як прояв непокори місцевого населення і пов'язувала його з інтригами Болгарії. Восени 1903 р. в Афінах націоналістичні організації провели серію антиболгарських акцій протесту, звинувачуючи Софію у дестабілізації ситуації у Македонії.

У жовтні 1903 р. уряди Австро-Угорщини і Російської імперії розпочали роботу над черговим проектом реформ у Македонії, відомим як мюрцштезький – за назвою австрійського міста, де він створювався. Ця програма передбачала дворічний контроль над діяльністю головного турецького інспектора Хальмі-паші з боку австрійського і російського громадянських інспекторів, реорганізацію османської жандармерії, новий адміністративний устрій області, реформування судових установ, створення міжнародної комісії для розгляду справ учасників Іллінденсько-Преображенського повстання тощо. Мюрцштезьку програму реформ підтримали всі країни, котрі підписали Берлінський трактат, окрім Німеччини. Остання з незадоволенням сприйняла пропозиції Відня і Санкт-Петербурга, оскільки ревниво ставилася до виконання угод 1878 р.

Запропоновані перетворення мали на меті покращення становища слов'янського населення Македонії, але при цьому їх слід характеризувати як помірковані. Мюрцштезький проект не задовольняв більшість мешканців області, які прагнули кардинальних реформ.

Під тиском великих держав Болгарія змушена була офіційно заявити Порті, що припиняє підтримувати революційні акції у Македонії, спрямовані проти влади турецького султана, хоча при цьому Софію не влаштовував російсько-австрійський проект реформ. Мюрцштезьку програму засуджували також Греція і Сербія.

Отже, балканські країни були розчаровані політикою великих держав щодо Македонії. Їхні надії на сприяння Лондона, Парижа, Санкт-Петербурга і Відня покращенню становища християнського населення області остаточно

розтанули. Болгарія, Греція і Сербія починають все більше схилилися до силового варіанту розв'язання цієї проблеми.

Після подій 1903 р. у Македонії серед дипломатів і політиків великих європейських держав усе частіше обговорювалася думка про необхідність змінити існуючий статус-кво на Балканському півострові. Про це впродовж 1906 р. неодноразово заявляли Італія й Австро-Угорщина – традиційні «покровительки» національних рухів «малих» народів у регіоні. При цьому Рим і Відень підкреслювали, що за умови нежиттєздатності берлінського статус-кво вони будуть підтримувати ті автономії на Балканах, котрі будуватимуться на принципах націоналізму.

У січні 1908 р. уряд Австро-Угорщини, серйозно занепокоєний перспективою дестабілізації становища на півострові турецькою репресивною політикою, оприлюднив свій план будівництва стратегічно важливої залізничної колії через Новіпазарський санджак, яка мала б з'єднати Сараєво і Салоніки. Росія розцінила цей проект як відмову Відня від договору 1897 р. про статус-кво на Балканах та продовжила розпочатий 1907 р. курс на зближення з Лондоном. Останній все більше схилився до необхідності радикальних реформ у Македонії.

3 березня 1908 р. британський кабінет міністрів виступив з нотою, в якій пропонував запровадити посаду незмінного генерал-губернатора Македонії, відповідального не перед турецьким султаном, а перед урядами великих держав; скоротити військовий контингент Османської імперії і водночас збільшити чисельність місцевої жандармерії, підпорядкованої командуванню європейського офіцерського корпусу; посилити контроль над фінансами і судочинством області з боку країн, котрі підписали 1878 р. Берлінський трактат.

26 березня міністр закордонних справ Російської імперії А. Извольський підтримав цю позицію Лондона. 9 червня того ж року на Ревельській зустрічі британського і російського монархів проект чергових реформ у Македонії, хоча й у більш обмеженій формі, було узгоджено та затверджено.

Отже, нечисленне і локалізоване ТМОРО Іллінденсько-Преображенське повстання було швидко приборкано турецькою владою. Проте його учасники досягли своєї основної мети – спричинили жваве обговорення македонської проблеми політикумом, дипломатією і громадськістю європейських держав. Великобританія, Австро-Угорщина, Росія й Італія все більше схилилися до перегляду берлінського статусу-кво та надання Македонії автономного статусу.

Вищевказані збройні виступи стали потужним імпульсом для подальшого ідеологічного оформлення македонського національного руху. 1903 року в Софії було опубліковано книгу відомого вченого філолога К. Місіркова «Про македонські справи», в якій автор розмірковував про історію слов'ян області та доводив їхнє право на самостійну літературну мову. К. Місірков був першим, хто з наукової точки зору підійшов до визначення специфічності македонського мовного питання. Він підтримував ідею революційної боротьби за автономію і схвалював метод масового повстання. Через радикалізм поглядів автора та їх несумісність із болгарською великодержавною ідеологією софійський уряд знищив майже весь наклад книги К. Місіркова.

4.3. Діяльність ТМОРО у 1903 – 1908 рр.

Після завершення Іллінденсько-Преображенського повстання серед членів Таємної македонсько-одринської революційної організації поглибилися протиріччя щодо подальшої стратегії й тактики. 1903 року ТМОРО розкололася на два угруповання. Лівих радикалів очолили Г. Петров, А. Тошев, Я. Санданські, Д. Хаджидімов. Лідерами правих поміркованих стали Х. Матов, Х. Татарчев, І. Гарванов, Б. Сарафов. Д. Груєв зі своїми прибічниками зайняв центристську, компромісну позицію. Представники лівого крила більше схилилися до ідеї створення незалежної македонської держави, їхні ж опоненти послідовно виступали за необхідність приєднання області до Болгарії.

В умовах жорсткого протистояння між вказаними угрупованнями і, відповідно, ослаблення контролю Центрального комітету над дисципліною в Організації, деякі четники і навіть воєводи залишали її ряди, приєднуючись до

інших збройних формувань – грецьких андартів або бійців Сербської четницької організації (СЧО). Остання була створена 1904 р. та діяла на території Македонії, Косово і Метохії, Нові-Пазарського санджаку під патронатом Сербського комітету. Все це спричинило серйозну структурну та ідеологічну кризу ТМОРО.

У вересні-жовтні 1905 р. у Рильському монастирі (північно-західний гірський район Болгарії) відбувся конгрес Таємної організації, який прийняв новий статут, засудив шовіністичну пропаганду балканських країн в області та позицію великих держав щодо македонського питання, а також зобов'язав своїх членів опікуватися покращенням культурного й економічного становища місцевого населення. Організація знову змінила свою офіційну назву і відтоді почала іменуватися Внутрішньою македонсько-одринською революційною організацією. Конгрес проходив в умовах жорсткого протистояння. Не поділяючи думку більшості делегатів щодо необхідності орієнтації на Болгарію, Я. Санданські зі своїми прибічниками («санданісти») демонстративно залишив засідання, зірвавши його проведення.

Вже наступного 1906 р. відбувся остаточний розкол ВМОРО. У грудні група на чолі з Я. Санданські залишила Організацію, а наприкінці 1907 р. перейшла до відкритої боротьби проти неї. Жертвами її терористичних актів стали керівники болгарського представництва ВМОРО – Б. Сарафов та І. Гарванов.

«Санданісти» (або сярське угруповання) після конгресу 1905 р. найбільш активно діяли у Сярському, Струмицькому і частково Салонікському революційних округах. На цих територіях вони користувалися широкою підтримкою місцевого населення і, незважаючи на діяльність пропагандистів від Внутрішньої організації та агентів балканських держав, котрі намагалися внести розкол у їхні ряди, продовжували боротьбу за незалежність Македонії й Одрину.

На Кюстендільському конгресі ВМОРО, який відбувся у березні 1908 р. без участі делегатів від Сярського революційного округу, було оголошено про

виключення групи Я. Санданські з Організації та санкціоновано її знищення. Крім того, конгрес обмежив демократичну систему виборів керівних органів ВМОРО, зафіксовану в установчих документах 1905 р. Делегати прийняли нові правила, які суттєво розширяли повноваження Центрального комітету. Цей орган отримав важливі функції щодо здійснення реального керівництва революційними округами і збройними формуваннями ВМОРО. Конгрес відкрито проголосив основну мету Організації – приєднання Македонії і Фракії до Болгарії.

ВМОРО поступово відновлювалася від репресій, застосованих проти її членів після Іллінденсько-Преображенського повстання. А от її вплив і авторитет у деяких регіонах Македонії значно похитнувся. Наприклад, на півдні зміцнили позиції грецьких збройних формувань – андартів, на півночі та у центрі – Сербської четницької організації.

4.4. Ескалація протиборства між Грецією, Сербією і Болгарією

Період 1903 – 1908 рр. в історії Македонії характеризується як розбрат. Афіни, Софія і Белград, враховуючи розкол македонського національно-визвольного руху, поспішали втрутитися у боротьбу за землі області. 1904 року уряди Болгарії та Сербії уклали таємну угоду, в якій зобов'язувалися давати відсіч будь-яким спробам розділу османських провінцій на Балканах. При цьому Софія і Белград самі претендували на всі ці території, маючи на меті за сприятливих обставин загарбати їх, покінчивши з конкурентами.

Як уже згадувалося з 1903 р. у Белграді діяв Сербський комітет, який займався організацією четницького руху у Македонії. У 1906 р. уряд країни встановив прямий контроль над збройними загонами в області. Розвідувальна служба Генерального штабу збройних сил на чолі з Д. Дімітрієвичем-Апісом безпосередньо керувала діями Сербської четницької організації. Згодом повноваження цієї служби було передано новому куратору загонів бойовиків – Комітету таємного союзу сербської оборони, створеному того ж року при

консульському відділі Міністерства закордонних справ. Саме він планував і здійснював терористичні акції у Македонії до 1908 р.

Найбільшу активність СЧО виявляла на півночі та у центральних районах Македонії. Боротьба між нею і головним її конкурентом – збройними формуваннями ТМОРО – відбувалася зі змінним успіхом. Так, у травні 1904 р. біля села Штутлі Камен поблизу Куманово серби зазнали поразки від загонів Таємної організації. У низці інших сутичок перемогу святкувала СЧО. Наприклад, наприкінці 1905 р. біля міста Крива Паланка, на початку 1906 р. поблизу Прешово тощо.

1 січня 1905 р. при Міністерстві закордонних справ Болгарії було створено Друге політичне відділення, яке займалося виключно питаннями, пов'язаними з Македонією і Фракією. Обов'язки керівника цієї установи виконував один із колишніх ідеологів ВМОРО – Т. Карайовов. У відділенні працювали як помірковані за своїми вподобаннями, так і радикальні представники Внутрішньої організації – найбільш критично налаштовані по відношенню до політики Верховного комітету. Наприклад, Д. Хаджидімов на шпальтах болгарської преси неухильно виступав за відмову від будь-якої підтримки македонського національно-визвольного руху з боку офіційної Софії. Проте це не заважало йому з 1 січня 1906 р. перебувати на службі у Другому політичному відділенні, отримуючи там високу заробітну плату.

ВМОРО, як і раніше, продовжувала отримувати фінансову допомогу від болгарського уряду, але у значно менших масштабах, аніж до повстання 1903 р. Болгарія була зацікавлена не у підготовці нової масової акції, а у підтримці регулярного функціонування Організації. Гроші виділялися із спеціальних фондів, які не підлягали звітності, через закордонних представників ВМОРО, торгових агентів тощо. Відомо, що 1906 р. Народний банк у Софії видав Внутрішній організації позику в розмірі 100000 франків.

Крім регулярного фінансування влада Болгарії забезпечувала загони ВМОРО зброєю, обмундируванням і воєнними кадрами. Найбільшу допомогу з Софії Організація отримала навесні 1907 р. – 3300 гвинтівок, більша частина

яких була новітньої на той час системи «Манліхер». Софія дбала також і про відправку в область воєнних інспекторів, котрі проводили навчання та інструктажі з бійцями ВМОРО. Посилення боєздатності Внутрішньої організації здійснювалося з метою підготовки до можливої війни з Туреччиною. Згідно із замислами командування болгарських збройних сил підрозділам ВМОРО належало відіграти у цьому воєнному конфлікті важливу роль.

Афіни теж приділяли чимало уваги створенню власних військових загонів у Македонії. Здебільшого їх формували на території Греції, а вже потім переправляли за призначенням. Грецькі чети за підтримки афінського уряду застосовували різноманітні методи завоювання свого, якомога ширшого, сектору присутності в області. Найбільш відомими стали факти співпраці греків з місцевою владою, коли вони час від часу вдавалися до підкупу турецьких чиновників та домовлялися про спільні з воєнними гарнізонами Османської імперії каральні акції проти ВМОРО. Страждало й місцеве населення – тисячі людей було знищено або виселено під час масштабних етнічних чисток на півдні області. У результаті протягом періоду з 1903 по 1908 р. 152 села, котрі раніше відносилися до Екзархату, перейшли під юрисдикцію Патріархії.

На початку ХХ ст. у вирішенні македонського питання значно енергійніше почала брати участь Румунія, яка продовжувала активно підтримувати місцевих валахів. Останні наполегливо вимагали від османської влади визнання за ними прав окремої народності та незалежності від Константинопольської патріархії. Греція, у свою чергу, всіляко намагалася протидіяти цьому руху.

У травні 1905 р. Бухарест звернувся до Порти з нотою, котра містила вимогу офіційного визнання румунської народності в Османській імперії. У цьому документі наголошувалося, що у разі відмови Стамбулу або невиконання вказаних умов до 10 травня 1905 р., Румунія розірве з Туреччиною дипломатичні відносини. В останній день дії ультиматуму султан Абдул-Гамід II все-таки підписав іраде (указ), в якому офіційно визнавалася наявність

представників валаської (румунської) національності в Османській імперії і, зокрема, у Македонії.

Валахи отримали аналогічні права, надані у Туреччині іншим немусульманським громадам. Серед них – можливість проводити богослужіння рідною мовою, мати власних представників в адміністративних радах вілаєтів, відкривати свої навчальні заклади. Невдовзі в області було започатковано румунські консульства, почали функціонувати близько тридцяти шкіл. При цьому валаські общини залишались у складі Константинопольської патріархії.

Стамбул поблажливо ставився до румунського національного руху у Македонії, навіть підтримував його, адже валахи, як і греки, були більш лояльно налаштованими по відношенню до турецької влади, ніж інші християнські народності.

Після відкриття румунських консульств, в області активізувалася агітаційно-пропагандистська діяльність Бухареста. Це дало привід грекам організувати каральні акції проти валахів. Четники, котрі користувалися неофіційною підтримкою Афін, розпочали військові рейди по селах, мешканці яких виступали за вихід зі складу Константинопольської патріархії. У відповідь по всій Румунії пройшли масові антигрецькі мітинги.

Грецько-румунський конфлікт у Македонії досяг свого апогею восени 1905 р. 8 вересня Бухарест несподівано залишив грецький посол. У відповідь румунський уряд відкликав із Афін свого представника. Фактично це був розрив дипломатичних відносин, хоча офіційно обидві сторони утримались від подібного кардинального кроку. 13 вересня Румунія оголосила про припинення роботи всіх грецьких шкіл на її території, а 22 вересня її уряд повідомив, що скасовує дію торгової угоди з Афінами від 1900 р. Такий захід з боку Бухареста мав значні негативні наслідки для економіки Греції.

Слід зазначити, що румунський рух у Македонії на початку ХХ ст. зустрів співчуття і підтримку серед місцевих болгар. У цей період спостерігається зближення валахів із представниками цієї національності на тлі їхнього спільного суперництва з греками. Так, 1904 р. Екзархат дозволив валаським

священникам проводити богослужіння їхньою рідною мовою у болгарських церквах. Революційні комітети ВМОРО, ослаблені після Іллінденсько-Преображенського повстання, також знайшли собі серед валахів надійних союзників у боротьбі проти греків. Наслідком такого альянсу стала поява у Македонії змішаних болгарсько-валаських загонів, які боролися з андартами.

Задля переманювання слов'ян і валахів у свій табір, греки не гребували жодними методами. Вони вдавалися до насильства, щоб залякати населення області й, у такий спосіб, схилити його на свій бік. Грецьке консульство у Салоніках стало центром боротьби за Македонію. Воно координувало дії партизанських загонів, розподіляло зброю між підрозділами андартів та надавало медичну допомогу постраждалим. Найзапекліші сутички між греками і болгарами відбулися поблизу села Янніца.

25 березня 1906 р. грецькі четники позбавили життя 60 осіб беззахисного болгарського населення села Загорічани Костурської кази, а наприкінці червня 1907 р. знищили весь врожай на полях, орендованих болгарами у селі Карлікей Сярської кази. В одному тільки Бітольському вілаєті у 1905 – 1906 рр. діяло від 800 до 1000 грецьких андартів. За даними австро-угорського консульства, у Македонії протягом 1906 – 1908 рр. вони вбили 530 та поранили 175 мешканців області – переважно слов'ян.

І грецькі, і болгарські четники застосовували однакову тактику – намагались уникати сутичок з регулярною турецькою армією і поліцією, здійснюючи напади на невеликі населені пункти та змушуючи місцеве населення переходити на свій бік.

За інформацією російського генерал-майора Ф. Шостака, який 1904 р. разом із представниками західноєвропейських держав брав участь у реорганізації турецької жандармерії у Македонії, грецькі андарті формувалися в основному з жителів острова Крит. За свою участь у військових акціях вони отримували солідну для того часу винагороду – 50 франків на місяць. Згідно з даними російського консула у Салоніках А. Петряєва кожен грек, заарештований турецькою владою за участь у четницькому русі, отримував від

афінського уряду компенсацію у розмірі від 50 до 100 франків за один місяць перебування у в'язниці.

Влітку 1906 р. у відповідь на дії андартів на території Македонії у деяких містах Болгарії пройшли антигрецькі мітинги. Так, 16 липня відбулася демонстрація у місті Пловдиві, під час якої маніфестанти жбурляли каміння у вікна будинків місцевого грецького кварталу. Учасники мітингу розгромили понад 60 крамниць і декілька кав'ярень, що належали представникам грецької громади, а також дві їхні школи. 17 липня у результаті погромів у містах Бургас і Станісмак було вбито кількох греків.

23 липня того ж року у Софії пройшов багатолюдний антигрецький мітинг, в якому взяло участь понад 20000 осіб. На ньому було затверджено звернення до болгарського уряду з вимогами:

- 1) розірвати дипломатичні відносини з Афінами;
- 2) звільнити всіх греків, які перебували на службі у державних установах;
- 3) депортувати з Болгарії єпископів Константинопольської патріархії і вчителів, котрі співпрацювали з нею. Вони, на думку учасників мітингу, провокували негативне ставлення до всього болгарського. Учасники мітингу запропонували також бойкотувати грецькі товари.

Оцінка турецької влади різних відтінків націоналістичної пропаганди у Македонії була далеко не однорідною. Подвійні стандарти – типовий прийом політики Туреччини. Стамбул здебільшого підтримував слабшу національну меншину у її протистоянні з більш чисельною громадою. Такі кроки реалізовувалися за допомогою регулярної армії. Наприклад, у Косовському вілаєті, де переважало орієнтоване на Сербію населення, турецька влада у церковному та шкільному питаннях ставала на бік Болгарії; у центральних районах Македонії, де основну масу складали проболгарсько налаштовані мешканці, Стамбул підтримував греків; а у південній частині області – валахів.

У цей період найбільш запекла боротьба точилась у Центральній Македонії, де відбувалися найжорстокіші масові терористичні акти, характерні для ворожнечі між греками, з одного боку, і болгарами та валахами – з іншого,

а також між болгарами і сербами. Відносини Афін і Белграда у Македонії були менш напруженими завдяки існуючій між обома державами негласній угоді про розподіл сфер впливу в області та спільну боротьбу проти болгар. Згідно з цим документом зона пропаганди грецької церкви розташовувалася на південь від Бітоля, сербська ж територія знаходилася на північ від Крушево і Прілепа. А от на просторах між Крушево, Прілепом і Бітолем час від часу все-таки траплялися окремі зіткнення грецьких і сербських загонів.

Боротьба між Болгарією, Грецією і Сербією за домінування у Македонії сприяла активізації албанського національно-визвольного руху. На початку ХХ ст. його лідери наполегливо вимагали від турецької влади офіційного визнання існуючих в області національних громад та надання їм таких самих прав, які мали греки, болгари і серби. У першу чергу це стосувалося можливості започатковувати в області свої навчальні заклади.

Після подій 1903 р. у Македонії почали активно організовуватися турецькі комітети самооборони, які протистояли грецьким, сербським і болгарським четникам. У деяких частинах області вони значно переважали за своєю чисельністю збройні формування Сербії, Болгарії і Греції. Наприклад, у Кочанській околії двадцяти одному турецькому підрозділу протистояв єдиний болгарський загін.

Таким чином, Горноджумайське й Іллінденсько-Преображенське повстання не вирішили національної проблеми у Македонії, а значно загострили її. Афіни, Софія і Белград перед загрозою втратити вплив на населення області розгорнули справжню перманентну війну один проти одного.

Завдання для самоконтролю до теми

1. Охарактеризуйте реформи турецької влади 1903 р. в Македонії.
2. Назвіть причини поразки Іллінденсько-Преображенського повстання.
3. Розкрийте зміст Мюрцштезької програми реформ у Македонії.
4. Дайте оцінку обґрунтуванню К. Місіркова щодо існування самостійної македонської нації.

Тема 5. Молодотурецька революція та її вплив на ситуацію в області

5.1. Причини і наслідки революції 1908 року

На початку ХХ ст. Османська імперія переживала скрутні часи. Після неодноразових поразок у війнах з європейськими країнами, а також чисельних фінансових криз, вона являла собою напівколонію великих держав, а її правитель Абдул-Гамід II перетворився на маріонетку іноземних урядів. Туреччина опинилася перед необхідністю політичної і соціально-економічної модернізації, але через консерватизм правлячої еліти подібні заходи можна було здійснити лише після усунення від влади султана та його найближчого оточення.

У 1899 р. студенти Військово-медичної академії у Стамбулі створили таємне товариство «Єднання і прогрес». Практично одночасно у Парижі турецькі емігранти започаткували власну організацію на чолі з Ахмедом Різою, який ще 1896 р. розпочав видавництво газети «Мешверет» (із турецької – «Рада»). Згодом подібні молодотурецькі організації з'явилися у багатьох містах Османської імперії та за її межами. Усі ці угруповання об'єднували, в основному, молоду інтелігенцію, звідси й назва – молодотурки. Вони поставили перед собою мету – відновити Конституцію 1876 р. та провести реформи, які б сприяли модернізації Туреччини за європейським зразком.

Поступово серед молодотурків виділилося два ідеологічних напрями. Прихильники одного з них наполягали на необхідності впровадження у життя концепції «османізму» – збереження імперії в існуючих кордонах. Інші відстоювали децентралізацію Порти та визнання за нетурецькими народами права на автономію. 1907 року у Парижі відбувся з'їзд різних за своїми вподобаннями молодотурецьких угруповань, на якому було досягнуто тимчасовий компроміс та ухвалено рішення про підготовку збройного виступу.

Молодотурецька революція розпочалася на території Македонії. 3 липня 1908 р. сформована у місті Ресне турецька чета під командуванням майора Ніязі підняла повстання. 6 липня її підтримав загін на чолі з майором Енвером,

а ще через декілька днів збройний виступ охопив більшість турецьких військових частин в області. До революціонерів приєдналися македонські й албанські четники.

23 липня загони повстанців зайняли Салоніки та інші великі міста Македонії. На масових мітингах, які супроводжували революційні події, було проголошено відновлення конституції 1876 р. Переконавшись у безперспективності спротиву, султан Абдул-Гамід II підписав указ про скликання парламенту. Новий уряд очолили лідери молодотурків.

У квітні 1909 р. консервативна опозиція у Туреччині, яку підтримували великі держави, спочатку підготувала, а згодом здійснила контрреволюційний переворот, відновивши на нетривалий час абсолютистський режим Абдул-Гаміда II. Заколот було приборкано військовими частинами та четниками з Македонії. 27 квітня турецький парламент змістив Абдул-Гаміда II і обрав султаном Мехмеда V.

Залишившись при владі, лідери молодотурків обмежили свою діяльність встановленням конституційного устрою. Згодом вони вдалися до реакційних заходів з приборкання активності народних мас – придушення страйків робітників і руху національних меншин, які не припинялися протягом 1908 – 1909 рр. У такий спосіб новий режим намагався здобути лояльність великих держав, зацікавлених у стабілізації ситуації в Османській імперії.

Після Молодотурецької революції македонське питання знову загострилося. Керівництво країни своєю офіційною доктриною проголосило «османізм», котрий зародився у Туреччині ще у 1830-ті роки і передбачав об'єднання всіх націй імперії в одну – «оттоманську» на основі загальної рівності перед законом. Згідно зі статтею 8 Молодотурецької конституції піддані Порти, незалежно від їхнього віросповідання, називались оттоманами. Однак рівноправність усіх національностей як у Македонії, так і в Османській імперії у цілому, була недоступною, оскільки самі турки схилилися до владарювання над іншими народами.

Проголошення нового курсу щодо національного питання призвело до тимчасового ослаблення кровопролитних усобиць на території Македонії. Лідери ворожих національних громад зайняли очікувальну позицію, вирішивши про всяк випадок не розформувувати збройні загони, а лише тимчасово припинити воєнні дії. З впровадженням конституційного устрою заборонені раніше болгарські, грецькі, сербські, румунські й албанські комітети в області перетворилися на політичні клуби, які розпочали легально втілювати у життя свою національну програму та проводити агітаційно-пропагандистські заходи. Найбільш активно за цю справу взялися албанці.

У кінці вересня 1908 р. в Салоніках було засновано Албанський національний комітет Македонії, а також відкрито політичні клуби у Бітолі, Скоп'є та у деяких інших містах. На засіданнях цих організацій обговорювалася необхідність політичної консолідації албанців, які належали до різних релігійних конфесій – мусульман, католиків, православних. З цією метою передбачалось активно сприяти відкриттю у краї нових навчальних закладів та популяризації мови.

Албанська національна пропаганда за часів правління молодотурків у Македонії досягла значних успіхів. Її ідеологи знову заговорили про створення «Великої Албанії», намагаючись довести населенню області, що вони не болгари, не греки, не серби, не валахи, а саме албанці, які потрапили під вплив іноземної пропаганди.

Революція 1908 р. у Туреччині викликала низку протиріч серед македонського національно-визвольного руху. Ліве угруповання ВМОРО підтримувало політику організації «Єднання і прогрес», у той час як праве вважало, що реформи нової влади можуть відкласти на невизначений термін вирішення питання про самоврядування області, адже ці перетворення створять у світової громадськості лише ілюзію розв'язання македонської проблеми.

5.2. Криза берлінського статусу-кво на Балканах

Складною ситуацією, в якій перебувала Туреччина, скористалися сусідні держави. 22 вересня 1908 р. Болгарія проголосила свою повну незалежність від Османської імперії, а князь Фердинанд отримав царську корону*. 7 жовтня Австро-Угорщина анексувала Боснію і Герцеговину – провінцію, котра формально належала Порті, але з 1878 р. була окупована імперією Габсбургів. Ці дві події стали першими порушеннями Берлінського статусу-кво на Балканах. Їм передувала дипломатична гра великих держав.

16 вересня 1908 р. у замку Бухлау (Південна Моравія) міністр закордонних справ Росії А. Ізвольський та його австро-угорський колега А. Еренталь уклали угоду, згідно з якою царський уряд обіцяв не заперечувати проти анексії Віднем турецької провінції в обмін на підтримку петербурзького плану відкриття чорноморських проток для проходу російських військових кораблів.

Після невдалого протесту проти анексії Боснії і Герцеговини Стамбул, за договором з Віднем від 26 лютого 1909 р., відмовився від своїх прав на провінцію в обмін на компенсацію 2,5 млн фунтів стерлінгів та виведення з Новіпазарського санджака австро-угорських військ.

Таким чином, країни, які були гарантами виконання статей Берлінського трактату, самі ж і порушили його, створивши прецедент для подальшої руйнації статусу-кво, встановленого на півострові у 1878 р. «Боснійська криза» 1908 – 1909 рр. хоча й не призвела до війни на Балканах, проте суттєво ускладнила і без того напружені відносини між Австро-Угорщиною і Сербією. Белград почав виношувати плани про здобуття виходу до Адріатичного моря через території Старої Сербії (Косово) та Північної Албанії. Надія на повернення Косово поєднувалася з ідеєю переділу македонських земель.

---

* Проголосити власну незалежність Софію спровокував Відень. Уряд Австро-Угорщини був зацікавлений у тому, щоб ініціатива порушення умов Берлінського трактату належала не йому.

5.3. Політичні організації області у часи молодотурецького режиму

Використовуючи сприятливу політичну ситуацію, угруповання Я. Санданські 1908 р. розпочало видавництво газет «Конституційна заря» і «Єдінство». У вересні воно створило свою легальну політичну організацію – Народну федеративну партію (НФП), яка стала виразником інтересів широких народних мас, у першу чергу – македонських селян. НФП започаткувала видавництво нової газети «Народна воля», її члени були представниками у турецькому парламенті. Основні пункти програми партії, прийнятої на Першому з'їзді у серпні 1909 р., – це затвердження автономії Македонії, наділення землею малозабезпечених селян, а також проведення низки заходів, спрямованих на розвиток аграрного сектору. Деякі радикально налаштовані представники НФП вимагали відокремлення церкви від держави та скасування її впливу на систему освіти в області.

Населення Македонії, яке симпатизувало Болгарії, Сербії, Греції й албанському національному руху, також почало створювати свої угруповання і партії: Болгарський конституційний клуб, Сербський верховний комітет у Скоп'є, Сербська автономістська партія, Асоціація оттоманських сербів, чисельні грецькі й албанські політичні клуби, які видавали власні газети та делегували депутатів до представницького органу імперії. Болгарський конституційний клуб і Сербська автономістська партія виступали за автономію області. Грецькі й албанські політичні клуби, а також Сербський верховний комітет пропагували більш радикальні ідеї, підтримуючи великодержавні концепції відповідно Афін, албанського національно-визвольного руху і Белграда. З ініціативи молодотурків ці політичні організації восени 1908 р. розробили і представили на розгляд турецького уряду свої проекти вирішення національного питання.

Основним пунктом усіх програм була вимога відкриття в області середніх та вищих навчальних закладів з викладанням предметів рідною мовою. Молодотурки не погодилися з такою пропозицією, заявивши, що освіта на всій території імперії, у тому числі й у Македонії, має бути уніфікованою та

надаватися виключно турецькою. Отже, нова влада, формально виступаючи за рівність народів Порти, фактично проводила політику насильницького отуречення населення у всіх провінціях. Саме тому багатообіцяюче співробітництво національних політичних партій і угруповань області з новим режимом дуже швидко припинилося.

Не припиняли свою діяльність і македонські соціалісти. Важливу роль у проведенні їхньої агітації і пропаганди відіграла інтернаціональна книгарня, відкрита В. Главіновим у Салоніках, яка займалася розповсюдженням марксистської літератури. Крім того, за підтримки Болгарської робочої соціал-демократичної партії («тісняків») у Македонії видавалася газета «Работніческа іскра». На початку 1910 р. В. Главінов як делегат від області брав участь у Балканській соціалістичній конференції у Белграді.

1908 року на території Македонії починають створюватися перші робітничі профспілкові організації. Спочатку вони з'явилися у Скоп'є та Салоніках, згодом у Бітолі й Велесі. На розвиток цього руху негативно вплинуло протистояння між болгарською, грецькою і сербською громадами: перші профспілки об'єднували лише осіб однієї національності. Проте невдовзі з'явилися федеративні й інтернаціональні об'єднання.

Небажання нової турецької влади вирішувати гострі соціально-економічні проблеми, а також національне питання у Македонії, призвело до того, що у провінції після тимчасового затишшя знову спалахнули міжнаціональні чвари. Приводом для цього стали примусове роззброєння 1910 р. місцевого населення, розселення десятків тисяч мусульманських біженців з Боснії і Герцеговини, прийняття закону про заборону національних партій і організацій, переслідування культурно-просвітницьких товариств і преси. 1911 року в області нараховувалося 169 болгарських, 107 грецьких і 7 сербських підрозділів. Кровопрлитні сутички між ними знову стали повсякденним явищем. У жовтні того ж року відновила свою революційну діяльність і Внутрішня македонсько-одринська революційна організація.

Отже, революція 1908 р. не виправдала сподівань народу Македонії. Розчарування діяльністю молодотурків спричинило відновлення руху четників. Пасивність уряду при вирішенні національного питання остаточно переконала правлячі кола балканських країн у необхідності силового втручання у внутрішні справи Порти.

Завдання для самоконтролю до теми

1. Відтворіть реакцію світової громадськості на події 1908 – 1909 рр. у Туреччині.
2. Проаналізуйте зміст «Паносманської програми», яку розпочала втілювати у життя нова влада Порти.
3. Назвіть програмні цілі та соціальну базу Народної федеративної партії Македонії.
4. Визначте міжнародні наслідки порушення статусу-кво на Балканах у 1908 р.
5. Охарактеризуйте наслідки Молодотурецької революції 1908 – 1909 рр. для Македонії.

Розділ III

Македонія в епоху воєнних конфліктів

Тема 6. Балканські війни 1912 – 1913 рр.

6.1. Створення антитурецького союзу

Восени 1911 р. спалахнула італійсько-турецька війна, яка у черговий раз продемонструвала слабкість Османської імперії та її нездатність зберегти свою територіальну цілісність. Вона підштовхнула Болгарію, Сербію і Грецію до спільних переговорів про колективні дії проти Порти, адже на той час сам на сам перемогти Туреччину жодна з цих країн була неспроможною. Софія, Белград і Афіни взяли на озброєння ідею створення Балканського союзу, яку активно підтримувала Російська імперія. Санкт-Петербург розраховував перетворити цей блок на провідника своєї політики у регіоні. Австро-Угорщина – головний конкурент Росії на Балканах – не була зацікавлена в існуванні подібного альянсу, адже він міг зашкодити експансії імперії Габсбургів у Південно-Східній Європі.

13 березня 1912 р. після численних зустрічей, консультацій і торгів між прем'єр-міністрами Болгарії і Сербії було підписано договір, який регулював взаємини двох країн у разі зміни статусу-кво на Балканському півострові. Угода передбачала спільний виступ проти Туреччини та розділ її європейських володінь. Згідно з цими домовленостями Сербія отримувала беззаперечне право на Стару Сербію і Новіпазарський Санджак, а Болгарія – на землі Фракії. Територіям Македонії, розташованим між річкою Места, Егейським морем і Охридським озером, передбачалося надати автономію, але обидві держави з самого початку не сприймали такий стан речей як остаточний. У статті 2 секретного додатку до договору зазначалося, що «за умови неможливості автономії Македонії», Болгарія отримає ряд територій, у тому числі значну частину області, розташовану на південному сході від лінії Крива Паланка – Охрид. Це так звана «безспірна зона», що становила близько 2/3 частини Македонії та включала міста Велес, Штіп, Бітоль, Прілеп і Охрид. 1/3 частина області з містами Скоп'є, Куманово, Тетово – «спірна зона», яка за

результатами війни могла бути передана як Сербії, так і Болгарії, або поділена між ними. Долю зазначених земель, у разі протиріч між Белградом і Софією, передбачалося вирішити по завершенні бойових дій з Туреччиною. Арбітром у цьому питанні мав стати російський імператор Ніколай II.

Подальше оформлення блоку балканських держав відбулося після укладання двосторонніх домовленостей між урядами Болгарії і Греції (29 травня 1912 р.), Чорногорії і Греції (кінець серпня 1912 р.), а також Болгарії і Чорногорії (початок вересня 1912 р.). Із підписанням 6 жовтня 1912 р. сербсько-чорногорської союзної конвенції створення Балканського союзу завершилося. Причому, між Белградом та Афінами на цьому етапі існувала лише двостороння усна угода про спільні дії проти Туреччини.

Всі перераховані вище договори не містили жодних домовленостей щодо територіального розмежування. Наприклад, Софія й Афіни лише взаємно гарантували одна одній участь у війні – Болгарія мала виставити трьохсоттисячну, а Греція стодвадцятитисячну армію. Очевидно обидві країни не змогли дійти консенсусу в питаннях стосовно Салонік та розділу Егейської Македонії.

Балканський союз оформився завдяки зусиллям російської дипломатії, яка постійно підштовхувала православні країни до пошуку взаємних компромісів. Санкт-Петербург вважав цей альянс бастионом на шляху поширення впливу Австро-Угорщини у регіоні. Проте, незважаючи на активну участь у створенні блоку балканських держав, він не був зацікавлений у збройному конфлікті у Південно-Східній Європі. Восени 1912 р. російська дипломатія неодноразово робила спроби умиритворити протиборчі сторони з метою недопущення загострення міжнародної ситуації та початку воєнних дій.

У першу чергу Балканський союз відображав завойовницькі прагнення держав, котрі підписали між собою відповідні угоди, намагаючись якнайшвидше знищити турецьке панування в регіоні. Кожна з країн-членів альянсу претендувала на європейські території Туреччини, хоча при цьому

Афіни, Софія і Белград старанно маскували власні амбіції благородним наміром – надання Македонії права на самоврядування.

6.2. Перша балканська війна та її наслідки

Перша балканська війна 1912 – 1913 рр. була наслідком загострення Східного питання. Переплетіння інтересів великих держав, кожна з яких бажала бачити себе головним «покровителем» народів півострова, а також амбіції окремих країн регіону, невирішені територіальні питання, етнічні протиріччя – все це визначило причини збройного конфлікту.

Формальним приводом для початку війни стала різня християнського населення у містах Штіп і Кочані (Македонія), влаштована турецькими фанатиками восени 1911 р. та влітку 1912 р. Ці події викликали хвилю невдоволення у Болгарії, Сербії і Греції, де відбулися масові мітинги на знак протесту проти політики Стамбулу. У резолюціях, прийнятих під час акцій протесту, відображалася вимога чітко дотримуватися статті 23 Берлінського трактату.

Події у Македонії привернули увагу всієї Європи. Проти турецьких звірств в області виступила значна частина громадськості Росії, Великобританії, Франції, Німеччини й Австро-Угорщини.

9 жовтня 1912 р. війну Туреччині оголосила Чорногорія. Наступного дня Австро-Угорщина і Російська імперія надіслали Болгарії ноту, в якій заявляли, що візьмуть під контроль проведення в Османській імперії реформ, передбачених Берлінським договором 1878 р. 13 жовтня софійський уряд від імені членів Балканського союзу направив Порті офіційне звернення, в якому наголошувалося на необхідності змінити адміністративний устрій європейських провінцій Туреччини та підкреслювалася зацікавленість у цьому питанні Відня і Санкт-Петербурга. Вказувалася також мета зазначених реформ – покращення становища християнського населення у європейських віластах Османської імперії. Крім того, ці нововведення мали втілюватися у життя спеціально скликаною радою. До складу зазначеного органу повинні були ввійти як

мусульмани, так і християни, а контроль над його діяльністю покладался на представників великих держав і чотирьох балканських країн. Звернення Болгарії залишилося без відповіді. Після цього Софія, Белград і Афіни розпочали військові дії проти Порти.

З перших днів збройного конфлікту ВМОРО організувала на території Болгарії штаб четників, до складу якого ввійшли відомі революціонери Т. Александров, А. Протогеров, Х. Матов і Т. Лазаров. За сприяння болгарського уряду було озброєно й екіпіровано 34 підрозділи, кожен з яких складався з 30 – 50 осіб. Загони четників поповнювалися досвідченими ветеранами македонського визвольного руху, а також біженцями – вчорашніми мирними жителями – звичайними селянами і міщанами. Ці збройні формування, перейшовши кордон, здійснювали масштабні диверсійні акції, залучали до своїх лав місцевих жителів, готувалися до взаємодії з болгарською армією.

Події на всіх фронтах Першої балканської війни розгорталися швидко. Македонський театр воєнних дій не став винятком. Найбільш активними серед союзників у боях за Північну і Центральну Македонію були збройні сили Сербії. 10 – 11 жовтня 1912 р. вони здобули перемогу над турками у битві за Куманово. Взявши місто під свій контроль, сербські війська заволоділи найкоротшим шляхом углиб області, а також залізничною колією, котра з'єднувала Косово з Салоніками.

13 жовтня збройні сили під командуванням князя Александра Карагеоргієвича наблизилися до Скоп'є. Після битви, яка тривала з 21 по 23 жовтня, їм вдалося зайняти місто. 7 листопада було подолано спротив османських військ у місті Бітоль. У результаті Сербія окупувала значну територію області – її північну та центральну частини.

Не зумівши запобігти війні, Санкт-Петербург спрямував свої зусилля на її локалізацію. Міністр закордонних справ Росії С. Сазонов запропонував великим державам виступити посередниками між воюючими сторонами, наполягаючи на принципі збереження статусу-кво та проведенні реформ в

європейських провінціях Туреччини. Проте всі ці зусилля виявилися марними. Війна продовжувалась, і зупинити її вже було неможливо.

Відразу після того, як турецькі підрозділи залишили північні й центральні райони Македонії, там розпочалося створення сербської адміністрації. Головним управителем на цих територіях Белград призначив М. Вуйчича – королівського комісара поліцейського відділення при Верховному командуванні.

15 жовтня 1912 р. сербський уряд провів засідання у місті Вранє, на якому прем'єр-міністр Н. Пашич прийняв рішення продовжувати розбудову адміністративного апарату. Поліцейське відділення при Верховному воєнному командуванні на окупованих територіях, яке знаходилося у Скоп'є, отримало майже необмежену владу. Північну і Центральну Македонію було розділено на чотири округи: Кумановський (Кумановська, Прешовська, Кривоपालанська, Кратовська околії), Скопський (Скопська, Велеська, Кочанська околії), Тетовський (Долнополоська, Горнополоська, Гостіварська, Бродська околії), Дебарський (Дебарська, Радомирська околії). Отже, Сербія розглядала територію «спірної зони» як власні землі й не збиралася поступатися ними Софії.

Болгарський уряд і воєначальники уважно стежили за подіями у Македонії та успіхами сербських військ, але не мали можливості брати активну участь у подіях, що розгорталися в області. Адже на той час Софія зосередила свої основні сили у Східній Фракії.

Грецька Фессалійська армія, долаючи спротив окремих нечисленних османських частин, швидко захопила південну частину Македонії. 9 листопада вона зайняла місто Салоніки. Наступного дня північний кордон грецької зони окупації проходив по лінії, яка з'єднувала Дойранське озеро та річку Струма.

Ще на початку листопада 1912 р. Л. Коромілас, міністр внутрішніх справ в уряді Е. Венізелоса, направив Болгарії спеціальний меморандум стосовно територіальних претензій з боку Афін. Згідно з цим документом новий північний кордон країни мав проходити від міста Хімара на узбережжі

Іонічного моря, далі через Охридське і Преспанське озера по лінії Демір-Капія – Демір-Хісар – Бранді до річки Места і міста Мідія на чорноморському узбережжі. У такий спосіб Греція офіційно заявила, що претендує на всю Егейську Македонію, Фракію і частину території у східних Родопах. Меморандум викликав незадоволення у Софії. Він став причиною серйозних протиріч, які назрівали між союзниками.

Тієї ж осені 7-а Рильська дивізія Болгарії без особливих труднощів заволоділа населеними пунктами Пехчев, Царево село, а також Кресненським і Рупельським перевалами. Останній відкривав шлях на Салоніки. У найбільше місто Македонії болгарські війська увійшли трохи пізніше грецьких, взявши під контроль його північну частину. Згодом «болгарську зону» відвідав цар Фердинанд, який відкрито оголосив бажання включити місто з його околицями до складу своєї держави. Це ще більше погіршило стосунки між Софією й Афінами.

Протягом першого місяця збройного конфлікту Санкт-Петербург не вірив у спроможність країн Балканського союзу здолати Османську імперію. Проте, як виявилось, ці сумніви були марними. Сербські збройні сили блискавично зайняли північну і центральну частини Македонії, болгарські ефективно наступали у Фракії, грецькі без особливих перешкод просувалися на північ.

Успішному проведенню військових операцій союзницькими військами у Македонії сприяли місцеві жителі та загони четників. Підрозділи Внутрішньої організації зробили значний внесок у перемогу над Портою: до приходу збройних сил альянсу звільнили від турків такі міста як Банско, Разлог, Неврокоп, Велес, Штіп, Крушево, Кратово, Охрид та інші населені пункти. Деякі чети ВМОРО брали участь у битві за Куманово. 30 жовтня 1912 р. загін Я. Санданські, який нараховував п'ятсот бойовиків, звільнив місто Мелнік.

У складі болгарського війська воювали народні добровольці з Македонії під командуванням генерал-майора Н. Генева – колишнього офіцера Генерального штабу збройних сил Болгарії, та його заступника – підполковника у відставці А. Протогєрова. Посаду начальника штабу Македонсько-

одринського ополчення займав майор П. Дирвінгов. Напередодні та на початку Першої балканської війни до лав добровольців вступило 14670 осіб. З їх числа було сформовано шість батальйонів за територіальною ознакою: Дебарський, під командуванням підпоручика Д. Караджова; Скопський, на чолі з підпоручиком І. Мінковим; Салонікський, командир – ротмістр Д. Думбалаков; Бітольський, під командуванням капітана Г. Каназирські; Одринський, на чолі з фельдфебелем Р. Канелі (швейцарець за національністю); Охридський, командир – поручик у відставці К. Мановські.

Дебарський батальйон складався з добровольців Дебара, Тетово і Гостівара, а також представників відповідних каз. До Скопського належали мешканці міст Куманово, Кратово, Крива Паланка, Скоп'є. У Салонікському підрозділі служили жителі Драми, Салонік, Сяра, Кукуша, Штіпа. Бітольський загін нараховував чимало ветеранів Іллінденського повстання, які разом з іншими бійцями до цього проживали у Прілепі та Бітолі. В Охридському батальйоні воювали добровольці з Крушево, Охрида, Преспанського поля, а в Одринському – зі Східної Фракії.

Протягом війни число ополченців невпинно зростало. Невдовзі було сформовано ще дев'ять батальйонів: Кумановський, Костурський, Велеський, Прілепський, Сярський, Лозенградський, Кукусський, Воденський і Штіпський. Загальна чисельність добровольців, які вступили до лав болгарських збройних сил, становила 30000 осіб. Переважна більшість батальйонів ополчення була задіяна на Одринському театрі воєнних дій.

На початку війни добровольці з Македонії брали участь у наступі на Гюмюрджіну і Дедеагач, який завершився капітуляцією корпусу Явер-паші. Згодом ці частини було відправлено на узбережжя Мармурового моря для охорони берегової лінії.

Спроби організувати ополчення робились і Сербією. На території області створювалися підрозділи Народної оборони під командуванням генерала Б. Янковича, його заступника майора М. Васича і начальника штабу капітана В. Попович-Вука. Загалом до лав цього збройного формування, яке входило до

структури 1-ї сербської армії, вступило близько 2000 осіб – переважно жителів Північної Македонії. Згодом аналогічні підрозділи поповнили і 2-гу армію.

Белград також сприяв активній діяльності четницьких підрозділів, які вдало проводили диверсійні акції у турецькому тилу. Всього в області функціонувало шістнадцять подібних загонів, командування якими виконував сербський офіцер В. Трібич і воєвода-«сербоман» Й. Бабунські. Чети, орієнтовані на Белград, вели бої переважно у районі міст Дебар і Кічево.

У складі грецьких армій були так звані «Святі загони», створені з числа македонських добровольців, в основному вихідців із півдня області. Серед інших формувань ополчення вони вирізнялися своєю незначною чисельністю та національною строкатістю. Разом із греками в їхніх рядах воювали болгари-«патріархісти», євреї, албанці та інші.

Перша балканська війна викликала широкий резонанс серед македонських емігрантів у США, Канаді й Австралії. 1912 року у Нью-Йорку було засновано Македонсько-одринську болгарську народну організацію, яка вважала за необхідне сприяти об'єднанню області з Болгарією. Аналогічні товариства існували в Австралії та Канаді. Представники цих організацій брали участь у війні як звичайні рядові добровольці у складі Прілепського батальйону під командуванням підпоручика Л. Вутова.

Наприкінці 1912 р. кінцевий результат війни вже не викликав сумнівів. Турецькі війська виявилися безпорадними проти об'єднаних збройних сил союзників. Успіхи Болгарії, Сербії, Греції й Чорногорії змінили ставлення Російської імперії до подій на Балканах. Відтепер дипломатія цієї країни була вкрай стурбована можливістю Софії захопити Одринський та Цареградський вілаєти, дістатися чорноморських проток та встановити контроль над ними. На той час Санкт-Петербург формально погоджувався на мирний розподіл завойованих Сербією, Болгарією і Грецією македонських територій, сподіваючись у такий спосіб задовольнити амбіції цих країн та вберегти Босфор і Дарданелли від зазіхань Софії. Водночас Російська імперія разом з Великобританією й Австро-Угорщиною, які також у зміні статусу-кво на

Балканах вбачали загрозу власним інтересам, почали схилити союзників до перемир'я з Османською імперією. 3 грудня 1912 р. його було підписано, а 16 грудня у Лондоні під головуванням британського міністра закордонних справ Е. Грея розпочалася мирна конференція.

Крім представників країн-учасниць Першої балканської війни у Лондон прибули делегації Німеччини, Австро-Угорщини, Італії, Росії і Франції. Широке представництво свідчило про зацікавленість Європи у балканському регіоні. Роль конференції полягала у тому, щоб спрямовувати та контролювати процес переговорів в інтересах великих держав.

Союзники вимагали території на захід від лінії Мідія – Родосто, або, у крайньому разі, від Мідія – Сарос. Висока Порта відмовлялась обговорювати втрату нею більшої частини Одринського вілаєту та Егейських островів. Переговори затягнулися, що викликало необхідність прямого втручання великих держав. У колективній ноті від 4 січня 1913 р. вони наполягли на тому, щоб Османська імперія передала їм контроль над островами Егейського моря. Доля Одрина у цьому документі вирішувалася на користь Софії. Стамбул змушений був поступитися Східною Фракією.

Порта прийняла й усі інші вищевказані умови, та вже наступного дня опозиційно налаштований до уряду Молодотурецький комітет здійснив військовий переворот в країні. Нова влада вирішила відновити війну проти союзників, сподіваючись на позитивний результат двомісячної перерви для турецького війська. Болгарія, Сербія, Греція і Чорногорія припинили переговори та денонсували перемир'я.

Головне командування збройними силами Османської імперії розпочало наступ на Галіпольському півострові, щоб вдарити у тил об'єднаним болгарським арміям біля Чаталджі та деблокувати Адріанопольську фортецю. Проте у кровопролитному бою 7-ма Рильська дивізія перемогла ворога, а Македонсько-одринське ополчення 26 – 28 січня 1913 р. здолало турецький десант біля міста Шаркьой.

Провал стратегічного задуму змусив Високу Порту знову звернутися до великих держав із проханням виступити посередником у переговорах про мир з країнами Балканського союзу. Болгарія, Сербія, Греція і Чорногорія вже мали гіркий досвід подібного вчинку з боку Стамбула, тому не поспішали погоджуватися на припинення воєнних дій.

13 березня 1913 р. болгарам вдалося здолати оборону Адріанопольської фортеці. Під час цієї операції у полон потрапило 60000 турецьких солдат і офіцерів. Тепер капітуляція османських військ у районі Чаталджі була справою часу. Опинившись перед загрозою повного розгрому, правлячі кола Порту запропонували тимчасове перемир'я. Союзники дали свою згоду.

Румунія, яка не брала участі у війні, протягом усього періоду збройного конфлікту демонструвала агресивну поведінку. За свій нейтралітет і невтручання у розподіл Македонії Бухарест прагнув отримати «територіальну компенсацію» – території, що знаходилися на північ від лінії Тутракан – Добрич – Балчик. Проте Південна Добруджа була лише мотивом. Справжньою причиною, яка підштовхувала Бухарест до таких дій, слід вважати його небажання допустити появи могутньої болгарської держави.

Переговори щодо «територіальної компенсації» тривалий час велися у Лондоні й Софії, однак румунський уряд не задовольнили поступки болгарської сторони. Щоб вийти з глухого кута, балканські країни знову звернулися до посередництва великих держав. Навесні 1913 р. їхні представники зібралися на конференції у Санкт-Петербурзі. 26 квітня після жвавого обміну думками було підписано протокол, згідно з яким Болгарія зобов'язувалася поступитися Румунії районом Сілістри.

Відновленню мирної конференції у Лондоні заважали протиріччя між балканськими союзниками. Сербія і Греція прагнули якнайдовше затримати болгарські війська біля міст Чаталджі та Булаїр, щоб мати змогу зміцнити своє становище у Македонії. Вони домовилися про спільний кордон на захід від річки Вардар, всупереч праву Болгарії на ці території відповідно до сербсько-болгарських домовленостей 1912 р. Суперечності, які продовжували

поглиблювалися, змусили почесного голову конференції сера Едуарда Грея встановити ультимативний термін укладання мирного договору – 30 травня 1913 р.

В останній день дії ультиматуму угоду все-таки було підписано. Вона не заклала основ стабільності на Балканах, а навпаки, призвела до ще більшого загострення македонської проблеми. Згідно з її умовами всі європейські території Оттоманської імперії на захід від лінії Енос – Мідія передавалися країнам Балканського союзу, відповідно до статусу-кво, встановленому після перемир'я 3 грудня 1912 р.

На східному узбережжі Адріатичного моря з'явилася незалежна Албанія, проголошена Національними зборами цієї країни 28 листопада 1912 р. За її створення особливо наполегливо виступали Італія й Австро-Угорщина, які не бажали посилення Сербії в зоні Східної Адріатики. На момент підписання договору більша частина території Албанії була окупована Грецією, Сербією і Чорногорією, які з великим розчаруванням залишали її простори.

Питання щодо майбутнього Македонії де-факто залишалося невирішеним. Колишня турецька провінція була окупована трьома державами. Кордони між зонами, які контролювалися Болгарією, Сербією і Грецією, не співпадали за розмірами з домовленостями 1912 р. між Белградом і Софією. Крім більшої частини Фракії, болгарські збройні сили зайняли Східну Македонію, отримавши вихід до Егейського моря. Сербія захопила її північну і центральну частини. Решту території області контролювала Греція.

Спонтанний розподіл македонських земель викликав нову хвилю напруженості у відносинах між союзниками. Установлене болгарсько-сербським договором розмежування виявилось незадовільним. Воно не відповідало прагненням жодної з зацікавлених сторін. Особливо проти нього протестували серби, які у результаті створення незалежної Албанії втратили шанс на вихід до Адріатичного моря. Саме тому Белград жадав компенсації за рахунок «спірної зони» області. Водночас Болгарія вимагала пропустити її війська у Центральну і Західну Македонію, окуповану греками і сербами.

Афіни прагнули передання Греції всієї Егейської частини Македонії та висловлювали претензії на землі вздовж нижньої течії річок Струма і Места, якими заволоділи болгарські збройні сили. Софія, у свою чергу, претендувала на Салоніки, півострів Халкідіки, а також на розташовані недалеко від гирла річки Места острови Тасос і Самотракі. Усі ці території підкорили грецькі війська.

Небажання Афіні і Белграда поступатися Софії зайнятими ними македонськими землями стало причиною їх зближення. Згодом Сербія і Греція оформили між собою новий союзний договір, до якого приєдналася і Чорногорія, яка на той час врегулювала протиріччя з Белградом щодо спільного кордону в Санджаку.

Відповідно до сербсько-грецьких домовленостей Белград мав отримати всю «спірну зону» Македонії та землі на правому березі річки Вардар аж до міста Гевгелія, Афіни – весь Салонікський вілаєт і деякі території у Західній Фракії. До угоди між союзниками додавалася воєнна конвенція. У свою чергу Чорногорія декларувала свою солідарність із Грецією і Сербією.

6.3. Міжсоюзницька війна та Бухарестський мирний договір 1913 року

Неврегульовані національні й територіальні питання стали основною причиною Другої балканської війни 1913 р. Звільнена від панування османів Македонія перетворилася на об'єкт розбрату між союзниками, кожен з яких при вирішенні цієї проблеми керувався власними інтересами. Розбіжності, що існували між ними, вміло підігрівалися дипломатією великих держав.

Австро-Угорщину і Німеччину не влаштовувало існування Балканського союзу, адже він міг зашкодити їхній експансії на Близькому Сході. Разом вони підігрівали амбіції Софії щодо Македонії, але на практиці не збиралися допомагати їй. Поступово у регіоні склалася така політична ситуація, за якої Болгарія опинилася в оточенні ворожих по відношенню до неї держав.

Наприкінці червня 1913 р. країни-учасники Балканського альянсу так далеко зайшли у своїх антагоністичних суперечностях, що надій на мирний

фінал переговорів уже не існувало. Кульмінація конфлікту між союзниками припала на 30 червня 1913 р. Саме тоді між православними балканськими державами вибухнула війна. О третій годині ранку 2-га болгарська армія несподівано перетнула демаркаційну лінію й атакувала грецькі позиції біля Салонік, а 4-та – сербські, недалеко від річки Злета. Австро-Угорщина і Німеччина, які напередодні підштовхували Софію до війни, не підтримали її.

Спочатку для Болгарії все складалося вдало. Частини 4-ї армії форсували річку Злета, повністю розгромивши розташовані неподалік сербські війська. 2-га армія почала наступ на Салоніки. Потужним ударом вона знищила всі передові частини греків. Її 11-та дивізія вийшла на узбережжя Егейського моря в районі ріки Струма.

30 червня 1913 р. Сербія, Греція і Чорногорія офіційно оголосили війну Болгарії. Новий балканський союз взяв ініціативу у свої руки – його війська почали контратаку позицій супротивника. 2 липня на підступах до міста Велес сербам вдалося оточити, а згодом взяти у полон, 7-му дивізію болгар майже у повному її складі. Того ж дня вони зупинили наступ військ супротивника біля річки Злета. На Овчому полі було заблоковано значну частину 4-ї болгарської армії.

4 липня греки завдали поразки болгарам поблизу міста Кукуш. 6 липня вони зайняли стратегічно важливий Белашицький перевал, а наступного дня заволоділи містом Струмїца. 11 липня після вдалої висадки морського десанту грецькі війська захопили порт Кавалу. Того ж дня болгари змушені були залишити Сяр. 14 липня греки підкорили місто Драму. У середині липня фронт у Македонії стабілізувався в районі Кочані та Горноджумайського поля. На той час залишки болгарських військових підрозділів були не в змозі ефективно вести бойові дії: не вистачало боєприпасів та провіанту, моральний стан солдат і офіцерів характеризувався як незадовільний.

Відтак Стамбулу випала сприятлива нагода повернути втрачені європейські території. 12 липня 1913 р. Османська імперія втрутилася у

конфлікт, в результаті якого 23 липня заволоділа Адріаноподем, а згодом знешкодила основні сили Болгарії у Фракії.

Румунія також не бажала залишатися осторонь подій, сподіваючись отримати ласий шматок. 14 липня, перетнувши кордон з Болгарією в районі Добруджі, вона розгорнула наступ у двох напрямках – на Варну і Софію. На цьому етапі війни основні болгарські війська зосередилися у Македонії, де вони протистояли сербським і грецьким збройним силам. Саме тому дії Бухареста не зустріли гідного спротиву. Усвідомивши всю безнадійність ситуації, софійський уряд 29 липня змушений був підписати перемир'я.

10 серпня 1913 р. у Бухаресті на конференції великих держав та балканських країн кордони у Македонії було знову переглянуто. Згідно з мирним договором Болгарія втратила майже всі свої надбаня в області після Першої балканської війни – північно-західні землі (з містами Штіп і Кочані), а також біля озера Дойран. Як наслідок, Сербія отримала не тільки «спірну зону», а й більшу частину «безспірної» території Македонії загальною площею 25774 км², наблизивши свої південні кордони до Егейського узбережжя. Греція закріпила у своєму складі Південну Македонію (35169 км²) з одним із найбільших міст області – Салоніками. Болгарія поступилася їй районом Драми, Кавали, Кукуша, Сяра, а також частиною Західної Фракії. Піринський край (Північно-Східна Македонія площею 6798 км² із трьома окружними центрами – Горна Джумая, Петрич, Струмїца), а також інша частина Західної Фракії (з обмеженим доступом до Егейського моря) залишилися за Болгарією.

Софія, за підтримки Австро-Угорщини та Росії, до останнього моменту наполягала на поверненні їй порту Кавала, але країни-переможниці мали іншу точку зору з цього приводу. Після того, як румунський король Карол пригрозив царю Фердинанду вторгненням його військ у столицю, Болгарія відмовилася від своїх планів. Тиск Бухареста було здійснено під впливом німецького кайзера Вільгельма II – брата грецької королеви Софії. Як наслідок – Кавала стала портом Греції.

У результаті Другої балканської війни Болгарія втратила також Південну Добруджу (з містами Тутракан і Балчик), котра увійшла до складу Румунії. Нові кордони між Туреччиною і Болгарією встановив Стамбульський мирний договір 29 вересня 1913 р. Згідно з його положеннями Софія, яка вже була неспроможною продовжувати воєнні дії проти Порти, повернула Османській імперії більшу частину Східної Фракії з містами Адріанополь, Лозенград і Люлебургаз.

Балканські війни 1912 – 1913 рр. сприяли змінам зовнішньополітичної орієнтації країн Південно-Східної Європи. Одні спрямовували свій погляд у бік Антанти, інші – Троїстого союзу. Сербія остаточно потрапила у сферу впливу Санкт-Петербурга, ставши фактично форпостом Російської імперії на Балканах. Болгарія, перетворившись на супротивника Белграда, розпочала зближення з Німеччиною і Австро-Угорщиною.

Кордони у Македонії були встановлені без урахування етнічного та релігійного складу населення, що створювало прецедент для їхнього перегляду. Не погоджуючись із результатами Другої балканської війни, болгарський уряд восени 1913 р. направив делегацію македонців-«болгарофілів» у Відень з метою знайти там підтримку ідеї самостійності Македонії. Але насправді Софія у такий спосіб намагалася знову втрутитися у боротьбу за область.

Македонці, котрі постійно проживали за межами своїй батьківщини – в країнах Європи, Північної Америки та Австралії, виступили з осудом умов Бухарестського мирного договору. Третій з'їзд емігрантів у США прийняв резолюцію, в якій висловлювалися протест проти розділу області та вимога створити незалежну державу.

Проти бухарестського статусу-кво виступило і Петербурзьке македонське земляцтво, видатними діячами якого були К. Місірков, Д. Чуповський, Г. Гергов, Г. Константінович, М. Дімов. 1913 року ця організація розпочала видавництво журналу «Македонскі глас». Того ж року вона направила меморандуми на адресу урядів балканських країн з вимогою визнати право македонського народу на розбудову самостійної держави.

Балканські війни 1912 – 1913 рр. поклали край турецькому пануванню у Македонії. Але після них народ області знову опинився перед трагічною перспективою зникнення як нації. Болгарський, грецький і сербський уряди не визнавали факту існування македонської народності й розпочали політику, спрямовану на повну асиміляцію місцевого населення.

Завдання для самоконтролю до теми

1. Розкрийте зміст ідеологічної підготовки війни з Туреччиною урядами балканських країн.
2. Проаналізуйте позицію провідних болгарських, сербських і грецьких політичних партій щодо македонської проблеми.
3. Визначте роль македонського питання у розгортанні збройного конфлікту на Балканах.
4. Дайте характеристику позиції великих держав та учасників Першої балканської війни щодо вирішення македонської проблеми на Лондонській мирній конференції 1913 р.
5. Сформулюйте характер Міжсоюзницької війни, порівняйте її з характером Першої балканської війни.

Тема 7. Македонські землі напередодні та під час Першої світової війни

7.1. У складі трьох балканських країн

За результатами Міжсоюзницької війни 1913 р. македонські землі розділили між собою три держави. Північна та центральна частина області – Вардарська – увійшла до складу Сербії, південна – Егейська, або Біломорська – до Греції, а північно-східний район – Піринський край – залишився Болгарії.

На території Вардарської Македонії було впроваджено спеціальний режим, який регулювався «Розпорядком забезпечення громадської безпеки на завойованих територіях». Згідно з ним за створення антиурядових організацій засуджували до двадцяти років ув'язнення. Згодом ці положення скасували, але, як і раніше, заборонялося створення македонських політичних партій і товариств.

Жителі області не визнавалися як самостійна нація. Вживання їхньої рідної мови в адміністративних установах, а також для публікації книг, газет і журналів не дозволялося. Відмінялися старі топоніми, імена і прізвища перетворювалися відповідно до сербської традиції*, назви «македонець» і «македонський народ» замінювалися на «південний серб».

У вересні – жовтні 1913 р. в околицях Охрида, Струми і Дебара (західна частина Вардарської Македонії) відбулося декілька повстань, учасники яких виступали проти насильницької сербізації. Влада жорстоко приборкувала такі акції, намагаючись і надалі вести боротьбу з проявами будь-якого спротиву. Та все ж Белград змушений був переглянути принципи гуманітарної політики у своїх південних провінціях. Ідеологом нового підходу став колишній прем'єр-міністр Сербії (у 1895 – 1896 та 1909 роках), один із керівників Прогресивної партії («напредняки»), історик і філолог С. Новакович. Він категорично заперечував існування у Македонії болгарського діалекту і фольклору, які вважав вигадкою Екзархату, та висував теорію «македонізму». Згідно з нею

---

* У прізвищах характерне закінчення «-ич» стало використовуватися замість «-ов». Церкви Константинопольської патріархії отримали спеціальний список імен для хрещення дітей.

місцеве слов'янське населення було не болгарами і не сербами, а окремою народністю зі своєю історією, мовою і культурою.

Белград подбав, щоб македонська мова якомога більше відрізнялася від болгарської та мала спільні риси з сербською. С. Новакович став ініціатором впровадження нової абетки в школах. У ній використовувалися типові сербські графічні знаки – Ј, Љ, Њ. Словники поповнювалися термінами, нехарактерними для македонського діалекту. Здебільшого їх запозичували з сербської. Уряду вдалося привернути на свій бік частину місцевої еліти. Прибічники нової влади отримували різноманітні матеріальні блага та посади у державній адміністрації. Серед них був і колишній сподвижник Я. Санданські – Т. Паніца.

Репресії проти місцевих жителів на території Вардарської Македонії не припинялися. В області діяли загони четників під командуванням сербського офіцера В. Трібича, метою яких було остаточне знищення ВМОРО. Методи цього збройного формування нагадували турецькі. Траплялися випадки, коли при виявленні осередків революціонерів, бойовики спалювали цілі села. У свою чергу, Внутрішня організація не переставала боротися з сербськими військами та поліцією, раз у раз здійснюючи замаху на представників влади.

Белградська патріархія, якій підпорядковувались єпархії Вардарської Македонії, призначала спеціальних спостерігачів, наділяючи їх повноваженнями проводити моніторинг церковних служб у південних провінціях. Зібравши відповідну інформацію, вони надсилали митрополиту докладні письмові звіти про діяльність місцевого православного духовенства.

Ситуація в Егейській Македонії відрізнялася від становища у Вардарській. Згідно з міжнародними статистичними даними станом на 1913 р., загальна кількість населення цієї території становила 1,2 млн осіб із таким її етнічним складом: греки – 43 %, турки – 39 %, слов'яни – 10 %, євреї – 8 %.

На приєднаних до Греції македонських землях у містах Салоніки, Кавала і Кожані урядом країни було організовано три обласні управління на чолі зі спеціальним міністром у справах Північної Греції. Крім того, влада прийняла

рішення про заміну назв слов'янських топонімів грецькими. Наприклад, Кукуш став Кіклісом, Воден – Едесою, Лерін – Флоріною.

Репресії проти національних меншин в Егейській Македонії стали поширеним явищем. 4 червня 1913 р. поліція заарештувала більше двохсот слов'ян – переважно священнослужителів і вчителів. До кінця місяця на цих територіях було припинено служби у всіх церквах Болгарського Екзархату. Ікони Святих Кирила і Мефодія демонстративно спалювалися, а духовенство слов'янського походження відсторонювалося Константинопольською патріархією від церковної ієрархії.

Реформувалася й система освіти. Тільки у Салонікському окрузі припинили роботу дві болгарські гімназії, 20 основних і 205 початкових шкіл. Замість них було започатковано нові грецькі навчальні заклади. Розповсюдженою стала практика масового насильницького виселення на острови в Егейському морі вчителів і викладачів болгарської мови, а також священників Екзархату.

Піринська Македонія, яка 1913 р. увійшла до складу Болгарії, являла собою округ, що складався з п'яти общин: Неврокопської, Горноджумайської, Петрицької, Разлозької і Мелніцької. Її адміністративним центром стало місто Петрич. За даними 1913 р. на його території мешкало 155598 осіб. Софійський уряд швидко перетворив Піринський край на звичайну провінцію у складі Царства. Тут було створено ідентичні з болгарськими адміністративний апарат і систему освіти.

У цілому розподіл Македонії вкрай негативно позначився на становищі місцевої етнічної спільноти, оскільки нові кордони розмежували її на три частини. Повного занепаду зазнали цілі галузі господарства, а торгівля, яка у Македонії була абсолютно залежною від порту Салоніки, відтепер змушена була розраховувати на інші транспортні мережі, окрім морських. Утворення грецько-сербського кордону завдало відчутного удару по підгірному тваринництву, заклавши шляхи природної сезонної міграції. У Вардарській,

Егейській і Піринській Македонії гостро відчувалася нестача продуктів харчування, подекуди населення навіть гинуло від голоду.

У результаті розподілу Македонії і Фракії між чотирма державами суттєво ускладнилася діяльність ВМОРО, яка була змушена припинити активне функціонування. Час від часу робилися лише спроби агітації серед населення розділених територій за приєднання до «визвольного походу» болгарських збройних сил проти Греції і Сербії, щоб разом домогтися включення Егейської і Вардарської частин до складу Болгарії. Софійський Верховний македонско-одринський комітет активізував діяльність із формування загонів четників та відправлення їх у райони, підконтрольні Сербії і Греції.

Супротивниками «верховістів» і поміркованого угруповання ВМОРО залишалися «санданісти». Вони всіма засобами намагалися протидіяти болгарському експансіонізму в Македонії. Щоб не допустити повного підпорядкування Софії національно-визвольного руху в Егейській і Вардарській частинах області, Я. Санданські та його прибічники розробили план усунення царя Фердинанда як «натхненника болгарського шовінізму». Проте здійснити цей задум їм не вдалося. 22 квітня у Пірині на замовлення Центрального комітету Я. Санданські було вбито. Виконавцем терористичного акту став представник неврокопської чети А. Качарков. Після загибелі свого керманіча угруповання, яке боролось за створення незалежної македонської держави, переживало тривалу кризу.

Політичні емігранти з Вардарської, Егейської і Піринської частин області, які на той час мешкали у Росії, Швейцарії, Румунії й інших країнах, розгорнули діяльність, спрямовану проти розподілу македонських земель та за створення на цій території єдиної самостійної держави. Саме тоді серед їхніх представників набула популярності ідея Балканської федерації на засадах рівноправності всіх народів регіону. Найактивнішим у той період залишалося товариство у Швейцарії, очолюване І. Коцаровим.

На початку Першої світової війни загострилася ситуація у сербській Македонії. Незадоволення місцевого населення викликала тотальна мобілізація

до лав збройних сил країни. Зростало число дезертирів, котрі або переховувалися у горах, де створювали загони четників для боротьби з місцевим режимом, або втікали до Болгарії, на території якої у Струмїцькій околії Піринського краю за сприяння софійського уряду для них було організовано спеціальну військову базу.

Восени 1914 р. з метою вивчення і розв'язання складної ситуації у Вардарській Македонії Белград направив туди трьох своїх міністрів. Але діяльність сербської адміністрації, а також каральні акції не приносили бажаних результатів. Число дезертирів у південній провінції продовжувало зростати, сутички місцевих жителів із жандармерією стали повсякденним явищем. Військові підрозділи, створені з македонців, сербське командування вважало ненадійними. Їх використовували тільки для тилової служби й окупації албанських територій.

Отже, напередодні та на початку Першої світової війни македонський національний рух переживав кризу, яку спричинив його розкол та репресії з боку сербського, болгарського і грецького урядів. За таких умов «верховістська» концепція, котра підтримувалася Софією та передбачала приєднання Егейської і Вардарської частин області до Болгарії, стала панівною ідеологемою.

7.2. Македонія в умовах війни

28 липня 1914 р. розпочалася Перша світова війна, прологом якої став напад Австро-Угорщини на Сербію. Руйнація статусу-кво на Балканах, встановленого у 1913 р., давала патріотично налаштованим колам Македонії нову надію на об'єднання, а також автономію або повну незалежність їхньої батьківщини. Однак керівники країн Антанти і Троїстого союзу були байдужими до подібних закликів. Македонія стала розмінною монетою у їхній дипломатичній грі.

Болгарія, яка 1914 р. офіційно оголосила про свій нейтралітет, продовжувала підтримувати підпільний революційний рух у Вардарській

Македонії. Навесні 1915 р. «проверховістські» чети, сформовані на території Піринського краю, здійснили низку рейдів на південні території Сербії. З метою дестабілізації ситуації вони влаштовували диверсії та залякували мирне населення. Загальне керівництво цими загонами виконували відомі польові командири Т. Александров і А. Протогеров. Згодом ці збройні підрозділи переправлялися на фронт для ведення бойових дій проти сербської армії. Наслідком їхньої діяльності у Горноджумайській, Струмичькій і Петрицькій околицях стало створення тридцятитисячної дивізії з числа місцевих жителів та дезертирів із Вардарської Македонії.

Антисербська позиція Софії на початку Першої світової війни не викликала жодних сумнівів. Про це чудово знали у Відні, де готувалися залучити Болгарію у протиборство з Белградом. Однак Антанта теж не втрачала надії на підписання союзного договору з Софією.

Важливе значення Болгарії для обох таборів зумовлювалося, по-перше, наявністю у неї найпотужнішого серед усіх інших балканських країн війська, по-друге, географічним розташуванням держави, яка була потенційним плацдармом нападу на Сербію, Румунію, а також Грецію. Приєднання Болгарії до Центральних держав надзвичайно ускладнило б становище Сербії та поставило б під сумнів підтримку Антанти Румунією. І навпаки, підписання Болгарією союзу з Антантою спонукало б Афіни і Бухарест зробити аналогічний крок.

Вплив Центральних держав на болгарські правлячі кола був набагато сильнішим, аніж можливості їхнього супротивника у цій країні. Берліну і Відню відверто симпатизували як цар Фердинанд, так і тогочасний уряд на чолі з В. Радославовим. Задля залучення Софії до союзу, Антанта не могла обіцяти їй значних дивідендів, обмежуючись лише сумнівною гарантією повернення територій, відібраних у Болгарії після Другої балканської війни Сербією і Грецією.

Зі свого боку Німеччина й Австро-Угорщина обіцяли софійському уряду значно більше: окрім Вардарської й Егейської Македонії, Східну Фракію, а

також частину Старої Сербії. До того ж, у разі приєднання Румунії до Антанти, Болгарія могла б отримати ще й Південну і Північну Добруджу.

У зазначеній ситуації єдине, на що могла сподіватися дипломатія Антанти – це спробувати підкупити болгарські правлячі кола. Так, починаючи з другої половини 1914 р. і до кінця літа 1915 р. Софія отримала від британських і французьких банків фінансову допомогу в розмірі 200 млн золотих франків.

Результат боротьби Антанти і Троїстого союзу за Болгарію остаточно визначила зміна ситуації на фронтах війни, а саме – відступ російської армії з територій Галичини, Польщі, Литви і Білорусії. 6 вересня 1915 р. у Софії було укладено воєнну конвенцію, яка передбачала спільне ведення війни Болгарією й австрійсько-німецьким блоком. Згідно з досягнутими домовленостями Берлін і Відень повинні були виставити проти Сербії по шість піхотних дивізій, а Софія – чотири. Загальне командування цими військами покладалося на німецького генерал-фельдмаршала А. Макензена.

На початку Першої світової війни держави Антанти і Троїстого союзу використовували Македонію як інструмент для маніпуляції балканськими країнами. Болгарія, котра за будь-яку ціну прагнула реваншу та включення до свого складу всіх македонських земель, легко піддалася на обіцянки Німеччини й Австро-Угорщини та почала готувалася до війни на боці Центральних держав і Туреччини проти Сербії, Великобританії, Франції і Росії.

Восени 1915 р. основні події Першої світової війни розгорталися на Балканах. На початку жовтня країни Антанти вирішили здійснити висадку десанту на півдні Македонії для прикриття східного флангу сербських військ. 5 жовтня з дозволу грецького уряду у Салоніки прибув англо-французький експедиційний корпус загальною чисельністю 150000 осіб. Його метою було проведення запобіжних заходів проти окупації цього стратегічно важливого порту збройними силами Центральних держав. Грецький король Костантінос I, який із симпатією ставився до Німеччини й Австро-Угорщини та відстоював необхідність збереження нейтралітету своєї країни, категорично виступив

проти подібних неузгоджених з ним дій. В країні розгорнулося протистояння між урядом і головою держави, що спричинило політичну кризу.

У свою чергу Берлін і Відень готувалися до вирішального наступу проти Белграду. На той час Санкт-Петербург не міг допомогти останньому, адже Румунія відмовлялася пропустити через свою територію російські війська. 7 жовтня німецькі й австро-угорські дивізії розгорнули масштабну військову операцію проти Сербії, збройні сили якої змушені були відійти на південь. 9 жовтня армії Троїстого союзу зайняли Белград.

13 жовтня Болгарія оголосила війну Сербії, а через два дні її війська перейшли у наступ. 2-га армія генерала Г. Стоянова-Тодорова без особливих зусиль швидко просувалася у напрямку Куманово – Скоп'є – Штіп – Велес. Виснажений супротивник не мав жодного шансу організувати ефективну оборону. 20 жовтня болгари завдали поразки сербам біля міста Куманово, а вже у кінці місяця 7-ма Рильська дивізія заволоділа Велесом. У результаті за сімнадцять днів було повністю окуповано всю Вардарську Македонію. Болгарські війська перервали зв'язок сербської армії з експедиційним корпусом у Салоніках. Становище Антанти у регіоні стало катастрофічним.

Поразка Сербії та невизначена позиція Греції і Румунії створювали для Великобританії, Франції й Росії загрозу остаточно втратити позиції на Балканах. Це підштовхнуло командування військ Антанти до рішучих дій: знешлену сербську армію евакуювали на острів Корфу; дипломатія Лондона, Парижа і Санкт-Петербурга продовжила подальші переговори з румунським та афінським урядами щодо підписання з ними союзних угод.

Після розгрому Сербії, болгарське командування направило свої війська на південь з метою завдати поразки експедиційному корпусу Антанти у Салоніках. Після кількох вдалих операцій, найважливішою серед яких стала перемога біля села Криволак, болгари зайняли значну частину Егейської Македонії, зупинившись за декілька кілометрів від Салонік. На той час німецько-австрійські війська знаходилися на півдні Албанії, де їм протистояли збройні сили Великобританії і Франції. Таким чином, навесні 1916 р. фронт на Балканах

стабілізувався на просторах Егейської Македонії, де він проходив по лінії Салоніки – Кожух-планіна – Каймакчалан – Пелістер – річка Черна – Дойран, та Південної Албанії, де пролягав від Охридського озера до узбережжя Іонічного моря.

На зайнятих територіях болгарський уряд створив так звану «Македонську воєнно-інспекційну область», оголосивши окуповані землі болгарськими та поділивши їх на дев'ять округів із центром у Скоп'є. Адміністрацію очолив генерал Рачо Петров – довірена особа царя Фердинанда.

У містах Скоп'є, Велес, Куманово і Прілеп було створено німецькі комендатури. ВМРО легалізувалася і відтепер виступала політичним представником місцевого населення. Але при цьому будь-які міркування стосовно надання автономії Македонії розглядалися виключно у контексті концепції «болгарської належності» області. Протягом осені – зими 1915 р. у Македонії відновили свою роботу болгаромовні навчальні заклади, знову розпочалися служби у церквах Екзархату. На той час під стягами болгарських збройних сил воювало 33000 македонців, більшість з яких ішла на фронт добровольцями.

1916 року в результаті конфлікту між прибічником нейтралітету Греції Костантіносом I і прихильником війни на боці Антанти прем'єр-міністром Е. Венізелосом відбулося розмежування країни на дві частини, котрі контролювалися відповідно королем і головою кабінету міністрів. Ці події увійшли в історію під назвою «національний розкол». Сформований 22 жовтня у Салоніках Тимчасовий уряд на чолі з Е. Венізелосом де-факто визнали країни Антанти. Він відкрито став на бік Великобританії, Франції й Росії. Відтоді Центральні держави та їхні союзники почали вважати Грецію своїм противником. Упродовж 1916 р. болгарські війська, посиливши натиск, зайняли більшу частину Егейської Македонії, на території якої організували окрему адміністративну одиницю з центром у місті Драма.

Протягом 1917 – 1918 рр. на Салонікському фронті точилися позиційні бойові дії, під час яких протиборчі сторони безперервно нарощували

чисельність своїх військ. Влітку 1918 р. у Македонії нараховувалося 27 дивізій Антанти і 23 Троїстого союзу, що становило приблизно 600000 військових. У результаті на одного-двох жителів області припадав як мінімум один солдат або офіцер. Присутність багатотисячних армій негативно відображалася на соціально-економічному становищі краю: місцеве населення страждало від реквізиції, знижувався рівень його життя, торгівля і промисловість завмерли. Ентузіазм, з яким македонці впродовж 1915 – 1916 рр. вступали до лав болгарської армії, поступово зникав.

У 1917 – 1918 рр. сербський уряд перебував в еміграції на острові Корфу. Саме там було розроблено проект, який згодом став планом відновлення держави. За Корфською декларацією, підписаною 20 липня 1917 р. прем'єр-міністром Сербії Н. Пашичем і головою Південнослов'янського комітету А. Трумбичем (представник Хорватії), передбачалося створення об'єднаного королівства*, до складу якого мали б увійти Сербія, Македонія, як невід'ємна її частина, Чорногорія, а також південнослов'янські землі Австро-Угорщини – Хорватія, Словенія, Боснія і Герцеговина. Головою держави планувалось обрати представника сербської правлячої династії Карагеоргієвичів.

Корфська декларація ґрунтувалася на принципі дотримання конституційних прав та повної рівності трьох народів – сербів, хорватів і словенців, а також визнавала свободу віросповідання православного (серби, чорногорці), католицького (хорвати, словенці) й мусульманського (отуречені боснійські серби) населення. Македонці ж не розглядалися як окрема нація, а територія, де вони проживали, вважалася частиною Сербії.

Влітку 1916 р. з острова Корфу на допомогу експедиційному корпусу Антанти на Салонікський фронт було направлено шість сербських і одна югославська дивізії**. Це суттєво збільшило навантаження на болгарську армію, яка, до того ж, після втручання Румунії (серпень 1916 р.) у війну на боці Антанти воювала на два фронти.

---

* Королівство сербів, хорватів і словенців було утворено 1 грудня 1918 р.

** Була сформована з хорватів, словенців і боснійських сербів, які дезертували з австро-угорських військ.

Командувачі збройних сил Антанти сподівалися, що румунські війська внесуть перелом у перебіг воєнних подій на Балканах, але ці очікування не виправдалися. Болгари завдали поразки румунам у битві при Тутракані та через два тижні захопили всю Добруджу. 23 жовтня 1916 р. військові підрозділи під командуванням А. Макензена форсували Дунай, а вже 7 грудня вступили у Бухарест.

Незважаючи на проантантівську політику уряду Е. Венізелоса, король Костантінос I продовжував підтримувати зв'язки з німецьким імператором Вільгельмом II та всіляко перешкоджав діям Лондона і Парижа. Верховний комісар держав Антанти генерал Ш. Жоннар, провівши консультації з Е. Венізелосом та командувачем союзної армії генералом М. Саррайлем, поставив вимогу королю Костантіносу – відмовитися від престолу на користь свого молодшого сина Александроса. Прямий нащадок трону – принц Георгіос, як і його батько, симпатизував Центральним державам, тому не влаштовував уряди Франції й Великобританії. 24 червня 1917 р. під тиском дипломатії Антанти Костантінос I зрікся корони. Через три дні новим грецьким монархом було проголошено Александроса I. Вже 12 липня 1917 р. Греція оголосила війну Німеччині, а трохи пізніше і її союзникам.

У середині 1918 р. воєначальники військ Антанти прийняли рішення розпочати наступ на Салонікському театрі бойових дій. Першою завдала удару реорганізована і добре оснащена сербська армія. У вересні 1918 р. збройні сили Франції і Великобританії атакували противника по всій ширині фронту.

Незадовільний стан болгарських збройних сил, зумовлений епідемією холери серед особистого складу, а також нерегулярним постачанням провіанту і боєприпасів, призвів до прориву їхніх захисних редутів у районі Добро Поле. Згодом вони не витримали натиску і на інших ділянках оборони. На той час Німеччина й Австро-Угорщина вели активні бойові дії у Західній Європі, тому не мали жодної можливості допомогти своєму союзнику. Болгари почали відступати, і тільки дивізія генерала І. Вазова до кінця вересня 1918 р. продовжувала відбивати атаки противника поблизу міста Дойран. Армії

Великобританії, Франції, Греції і Сербії швидко просувалися долиною річки Вардар, тоді як болгарські солдати й офіцери під впливом антивоєнної, соціалістичної та інтернаціоналістичної агітації припиняли будь-який спротив, відмовляючись воювати. 29 вересня 1918 р. збройні сили союзників увійшли у Скоп'є. Того ж дня уповноважений софійським урядом А. Ляпчев у Салоніках підписав перемир'я з Антантою, згідно з яким болгарська армія змушена була негайно залишити Македонію.

Після оформлення миру з Туреччиною (30 жовтня), Австро-Угорщиною (3 листопада) і Німеччиною (11 листопада) країни Антанти остаточно оформили свою перемогу. Доля Македонії віднині була в їхніх руках та залежала від результатів міжнародних переговорів, що мали встановити новий статус-кво в усьому світі й на Балканському півострові зокрема.

7.3. Македонське питання на Паризькій мирній конференції

Міжнародна конференція у Парижі, яка стала епілогом Першої світової війни, розпочалася 18 січня 1919 р. Визначальну роль на ній відігравали делегації Великобританії, США, Франції, Японії та Італії. Але найбільшим впливом користувалися перші три, представлені відповідно прем'єр-міністром Д. Ллойд Джорджем, президентом В. Вільсоном та головою уряду Ж. Клемансо.

Делегати від країн Антанти і США розробляли і проголошували мирні резолюції, посланці ж «малих» держав лише прислухалися, не маючи права обговорювати ці рішення. У більшості випадків їхні посланці взагалі не допускалися на засідання. Всього у конференції взяло участь 27 делегацій. Було сформовано 52 комісії, які провели 1646 засідань. Між учасниками існувало безліч серйозних протиріч, а їхня робота ускладнювалася ще й відсутністю узгодженої програми дій. Все це вплинуло на перебіг і результати форуму.

Македонія не мала своїх представників у столиці Франції, хоча деякі питання, котрі розглядалися на конференції, безпосередньо стосувалися її долі та державно-правового статусу. Делегацію Королівства сербів, хорватів і

словенців очолював Н. Пашич. Під час вирішення македонської проблеми цей досвідчений політик і дипломат намагався заручитися підтримкою Великобританії і Франції. Він вважав, що обговорення майбутнього земель, зайнятих Сербією під час Балканських війн 1912 – 1913 рр., є зайвим. Статус Вардарської Македонії 1913 р., на його думку, необхідно відновити безапеляційно. Водночас Н. Пашич заявляв, що Белград боротиметься за «стратегічний кордон», тобто за подальше збільшення власних територій на Балканах. Політик наполягав, щоб Сербії відійшла як мінімум – долина річки Струмїца, а як максимум – уся Македонія, та категорично не погоджувався з ідеєю автономії «південних провінцій».

Грецька делегація також прагнула розширення довоєнних кордонів своєї держави за рахунок Македонії та відновлення панування в її Егейській частині. Делегацію цієї країни у Парижі очолював прем'єр-міністр Е. Венізелос, відомий своїми націоналістичними поглядами.

На відміну від Королівства СХС і Греції, Болгарія як переможена сторона не мала змоги відкрито заявляти про свої претензії на македонські землі. Софія розглядала два варіанта вирішення долі області. Один із них передбачав створення єдиної незалежної Македонії, інший – надання області автономного статусу під контролем збройних сил держав Антанти.

Амбіції Белграда, Афін і Софії вносили дисонанс у процес розв'язання македонського питання на форумі. Так само негативно впливали на вирішення цієї проблеми і суперечливі інтереси на Балканах країн-переможниць. На початку конференції позиції британської, французької й американської делегацій були однозначними. Вони не підтримували ідею єдиної автономної Македонії, схвалюючи новий територіальний поділ її земель. При цьому Лондон керувався кон'єктурними ідеями, які визначалися його відносинами з балканськими країнами. 3 квітня 1919 р. на одному із засідань британський Форін офіс чітко сформулював свою думку: самоврядування Македонії у майбутньому може призвести до чергового ускладнення відносин між Грецією, Болгарією і Королівством СХС. У цій заяві простежувалося побоювання, що

одного разу область спіткає та сама участь, що й Східну Румелію, яку 1885 р. було включено до складу Болгарії.

Отже, на Паризькій конференції принцип самовизначення націй* по відношенню до Македонії було модифіковано. Це викликало незадоволення з боку значної частини населення області й дало привід для звинувачення країн Антанти у застосуванні подвійних стандартів до різних народів. Питання про долю Македонії залишалось відкритим, хоча позиція провідних держав світу стосовно вказаної проблеми виглядала цілком зрозумілою.

10 липня 1919 р. на 32-му засіданні конференції Македонія знову була у центрі уваги. Під час дискусії, яка виникла між представниками Італії й Франції, делегат з Апеннінського півострова висунув пропозицію впровадити «спеціальну адміністрацію» в області. Проте французи висловилися проти подібної ідеї. Париж, який прагнув зайняти провідне місце в європейській системі безпеки, опікувався необхідністю зміцнення Королівства СХС. За задумом французьких дипломатів Белграду відводилася важлива роль у забезпеченні противаги Німеччині та свого роду бар'єру на шляху поширення комунізму на Балканах.

15 липня на наступному засіданні італійська делегація виступила з власною концепцією автономії Македонії. У ній основний акцент робився на забезпеченні необхідних прав народу області. Цей проект зводився до трьох основних пунктів:

- зобов'язати Королівство СХС надати Вардарській Македонії автономію з високим рівнем самоврядування;
- запровадити у Скоп'є парламент із правом «законодавчої ініціативи у питаннях мови, освіти, релігії, місцевої адміністрації» тощо;
- забезпечити прерогативу белградському уряду призначати голову місцевої адміністрації з числа македонців.

---

* У 1918 р. президент США В. Вільсон запропонував вирішувати всі міждержавні територіальні суперечності, виходячи з принципів максимального задоволення чітко окреслених національних прагнень щодо територій та врахування кордонів розселення етносів, шляхом вільного волевиявлення населення (плебісциту). Таким чином, на думку адміністрації В. Вільсона, зменшувалася ймовірність територіальних конфліктів у майбутньому.

Наполягаючи на необхідності реалізації зазначеного проекту, Рим намагався створити враження, що він бажає гарантувати безпеку слов'янського населення Македонії. Але насправді він прагнув ослабити Королівство сербів, хорватів і словенців шляхом його федералізації. Італія завжди розглядала Балкани як територію своїх стратегічних інтересів, тому в її задуми не входило зміцнення жодної з країн регіону.

Обговорення македонського питання продовжилося на 39-му і 40-му засіданнях конференції. Італійська делегація й надалі відстоювала свою пропозицію щодо автономії області, французи ж виступали з критикою цього проекту. Британські представники, у свою чергу, спробували зайняти компромісну позицію. Вони запропонували надати Лізі націй* можливість мати у Македонії своїх представників, які б слідкували за дотриманням прав населення області. Тривалі дебати між дипломатами не дали жодного результату. Було прийнято рішення перенести розгляд цих питань на наступне засідання.

При подальшому обговорюванні македонської проблеми британська делегація заявила про необхідність включення двох альтернативних варіантів в остаточний проект рішення. Американські та японські представники погодилися з цим. Французька делегація продовжувала відстоювати власну позицію, вважаючи недоцільним обговорювати британську й італійську пропозиції. Н. Пашич також рішуче відкинув ідеї Великобританії та Італії, стверджуючи, що сербська конституція 1903 р. надає достатньо гарантій цивільних і політичних прав громадянам.

Таким чином, внаслідок непоступливості Парижу всі спроби створення автономної Македонії зазнали невдачі. На 47-му, 49-му, 62-му засіданнях македонське питання знову стояло на порядку денному, але, як і раніше, не було вирішено остаточно. Доля альтернативних проектів залишалася невизначеною.

---

* Перша міжнародна міждержавна організація, створена на Паризькій мирній конференції у 1919 р. з метою розвитку співробітництва, досягнення миру і безпеки у світі.

На Паризькій мирній конференції обговорювалася й інша проблема, яка безпосередньо стосувалася майбутнього Македонії, – гарантія прав національних меншин у державах, що з'явилися на політичній карті Європи після Першої світової війни. З цією метою було сформовано спеціальний комітет, котрий розпочав свою роботу у травні 1919 р. На його засіданнях велася дискусія навколо 51 розділу мирного договору з Австрією, який стосувався статусу національних меншин у новостворених країнах, а також містив конвенцію про захист їхніх прав. Стаття 9 останньої зобов'язувала Белград і Афіни забезпечити демократичні свободи македонським слов'янам, туркам, албанцям та іншим народам, які проживали на територіях, приєднаних до Королівства СХС і Греції після 1 січня 1913 р. Н. Пашич висловив категоричний протест проти таких вимог, але, не маючи жодної можливості протидіяти прийняттю вказаних рішень, він разом з іншими членами делегації залишив Париж. У такий спосіб Белград намагався зірвати ухвалення положення про захист прав національних меншин. Крім того, ще одним засобом для здійснення тиску на представників країн Антанти стала штучна політична криза у Королівстві СХС та добровільна відставка кабінету міністрів Н. Пашича. Такий демарш суттєво не вплинув на подальшу роботу конференції. Після майже двомісячної відсутності делегатів цієї країни, її уповноважені особи все-таки підписали мирний договір з Австрією, враховуючи і його спірний 51-й розділ та конвенцію про права національних меншин.

До складу створеного багатонаціонального Королівства сербів, хорватів і словенців було включено Вардарську Македонію. Белград не квапився забезпечувати їй автономію та гарантувати окремим законом права національностям, які проживали на цій території. Подібна пасивність викликала незадоволення серед значної частини місцевого населення.

Після Першої світової війни за підтримки значної частини світової громадськості активну кампанію проводив видатний громадсько-політичний діяч Великобританії – Джеймс Баучер. Він неодноразово виступав із закликом до учасників конференції у столиці Франції «шукати правильне рішення»

македонської проблеми. Результатом його діяльності став «Меморандум про устрій» від 26 лютого 1919 р., репрезентований президенту Сполучених штатів Америки В. Вільсону і главі британського кабінету міністрів Д. Ллойд Джорджу. У цьому документі зазначалося, що один балканський народ не може володарювати над іншим, тому слід поважати право кожної нації на самоврядування. Д. Баучер вважав справедливим принцип «Македонія для македонців», а також не виключав опіку будь-якої провідної держави світу, зокрема США, над розвитком автономії держави, особливо протягом перших років її існування. Д. Баучер наївно припускав, що Королівство СХС і Греція не будуть боротися за македонські території, якими вони заволоділи після Другої балканської війни 1913 р. Саме тому місто Салоніки він вважав найкращим варіантом для майбутньої столиці нової держави. Незважаючи на утопічність деяких положень концепції Д. Баучера, його меморандум знайшов розуміння й підтримку серед інших видатних британських і французьких громадських діячів та вчених.

Свою зацікавленість у розв'язанні македонської проблеми висловлювала й американська адміністрація. На її прохання відомий публіцист і учасник Іллінденського повстання Альберт Соніксен підготував і виголосив доповідь про Македонію, її політичне й соціально-економічне становище, в якій звернув увагу на спроби грецького, болгарського і сербського урядів асимілювати населення краю.

Багато відомих американських політиків отримували на свою адресу листи з закликами не залишатися байдужими до майбутнього Македонії, не допустити повторення 1913 р. та забезпечити влаштування краю як автономної адміністративно-політичної одиниці. Прикладом цьому є послання громадянина США професора Д. Херона від 26 березня 1919 р., адресоване Едварду Хаусу – раднику президента В. Вільсона і члену делегації Сполучених Штатів на мирній конференції у Парижі. У ньому містилися такі побажання:

- створення незалежної країни під американським протекторатом;

- забезпечення захисту території новоствореної суверенної держави від зазіхань на неї Королівства СХС, Греції і Болгарії.

Наприкінці листопада 1919 р. стало очевидним, що сподівання на Паризьку мирну конференцію виявилися марними. Песимізму додали мирні переговори між Болгарією і країнами Антанти. Засідання, котрі розпочалися навесні 1919 р. у паризькому передмісті Нейї-сюр-Сен, мали остаточно закріпити новий статус-кво на Балканах та вирішити долю Македонії. Делегацію переможеної країни очолював її новий прем'єр-міністр А. Стамболійські, який сподівався, що після відмови від престолу царя Фердинанда, умови договору не будуть занадто суворими. Оптимізму болгарам додавала і відома як «14 пунктів В. Вільсона» прокламація принципів післявоєнного устрою світу президента Сполучених Штатів Америки. Вона передбачала врахування національної належності населення при визначенні нових кордонів.

27 листопада 1919 р. між державами-переможцями у Великій війні й Болгарією було підписано мирний договір – складову частину Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин, який набрав чинності 9 червня 1920 р. Згідно з його положеннями Болгарія зберегла у своєму складі більшу частину Піринської Македонії, при цьому втративши лише район Струміци з населенням 60000 осіб, котрий відійшов до Королівства сербів, хорватів і словенців.

Контроль над Західною Фракією (8500 км²) із виходом до Егейського моря надавався Великобританії, Італії, Франції, США і Японії, які згідно зі статтею 48 договору «гарантували свободу економічного виходу Болгарії до моря»*. За сприяння держав Антанти Королівство сербів, хорватів і словенців остаточно закріпило за собою Вардарську Македонію. Греція зберегла у своєму складі Егейську частину області.

У рамках Нейїського договору Афіни та Софія підписали угоду про «обмін» населенням, у результаті якого з території Болгарії у Грецію

---

* Ці гарантії великі держави порушили у 1920 р., коли територія Західної Фракії була передана Греції.

депортувалося грецьке населення, і навпаки. Кількість слов'ян, котрих переселили з Егейської Македонії до Болгарії, за різними оцінками складала 52000 – 92000 осіб. Загалом в Егейській частині області на той час мешкало близько 120000 слов'ян.

Згідно з нейїськими домовленостями Греція, Болгарія і Королівство СХС зобов'язувалися взаємно гарантувати всім національним меншинам захист життя, майна, громадянських прав, забезпечення свободи віросповідання, вживання рідної мови у школах тощо. Але на практиці політика Софії, Афін і Белграду, як і раніше, була спрямована на асиміляцію місцевого населення.

Підсумком Паризької мирної конференції для Македонії став розділ її території між трьома країнами – Грецією, Королівством СХС і Болгарією. Фактично статус-кво, встановлених Бухарестським договором 1913 р., було відновлено. Як і шість років тому, учасники міжнародного форуму не вдавалися у подробиці етнічної належності слов'янського населення Македонії та не враховували його національних інтересів.

Система мирних договорів у рамках Паризької мирної конференції 1919 – 1920 рр. завершила процес «балканізації», тобто штучного встановлення кордонів між країнами регіону. Вона провокувала нові територіальні та етнічні суперечності на півострові. Поразка ідеї незалежності Македонії значною мірою зумовила подальшу політичну напруженість і перетворила область на місце гострих протиріч і конфліктів.

7.4. Продовження національно-визвольного руху

Внутрішня македонсько-одринська революційна організація відновила свою діяльність під керівництвом Т. Александрова, П. Чаулева і А. Протогєрова після таємної наради, що відбулася 20 грудня 1919 р. Її назву було змінено на ВМРО – Внутрішня македонська революційна організація, адже на той час вже існувала окрема Внутрішня фракійська революційна організація на чолі з Т. Ніколовим, яка діяла на території Туреччини в районі Одрину.

Продовжували свою діяльність і послідовники Я. Санданські. У жовтні 1918 р. вони вперше після війни опублікували свій програмний документ, відомий під назвою Сярська декларація, де визначалася основна мета – створення єдиної суверенної Македонії. 1919 року «санданістами» на чолі з Х. Татарчевим було сформовано Тимчасове представництво колишньої Внутрішньої македонської революційної організації (ТПВМРО), котре розгорнуло свою діяльність у таких напрямках:

- популяризувати Сярську декларацію у Болгарії за сприяння македонських емігрантів – постійних мешканців цієї країни;
- намагатися здійснити вплив на учасників мирної конференції у Парижі, особливо – на делегатів великих держав, задля реалізації проголошеної мети;
- викривати нещирі наміри болгарської правлячої династії, софійського уряду та Верховного комітету по відношенню до Македонії.

Свої задуми ТП колишньої ВМРО намагалося втілити у життя за допомогою головного вікарія болгарських уніатів – Поля Христова, який під час Паризької конференції знаходився у столиці Франції й вів активне листування з посланцями великих держав. Так, у «Протесті Тимчасового представництва колишньої ВМРО Паризькій мирній конференції» від 10 квітня 1919 р., направленому особисто Ж. Клемансо, зазначалося, що єдиними політичними організаціями на території Македонії, вільними від будь-якого болгарського чи іншого впливу, залишаються комітети, створені ще 1893 р. Внутрішньою македонською революційною організацією. Саме від її імені, а не від софійського уряду і болгар, П. Христов клопотав про аудієнцію з прем'єр-міністром Франції, щоб докладніше ознайомити його зі сподіваннями македонського народу. Ж. Клемансо ніяк не відреагував на це прохання, проте Тимчасове представництво все одно не втрачало надії.

30 травня 1919 р. ТП колишньої ВМРО направило П. Христову листа, в якому висловлювалася подяка за підтримку бажань македонців, та повідомлялись основні напрями подальшої роботи організації:

- об'єднання біженців і емігрантів у Болгарії та населення всієї Македонії під прапором самостійної держави, яку захищала б Ліга націй;

- викриття болгарських громадських і політичних діячів, а також угруповань, котрі від імені Македонії відстоювали «національне об'єднання», тобто включення територій області до складу Болгарії;

- позбавлення членства в організації тих осіб, які відійшли від революційних принципів та почали виступати за спільну долю Македонії та Болгарії;

- протистояння прагненням офіційної болгарської політики;

- популяризація ідеї незалежності області як продовження колишньої програми ВМРО – єдиного шляху розв'язання національного питання.

Отже, послідовники Я. Санданські залишилися вірними своїм старим принципам. Вони представляли організацію, що відстоювала право македонського народу на самостійну державу.

На противагу Тимчасовому представництву проболгарський Національний комітет Спілки македонських товариств, створений 1918 р. І. Каранджуловим, Н. Мілевим і Г. Баждаровим, надіслав власний меморандум учасникам конференції у Парижі з проханням приєднати всі землі області до Болгарії. Звернення зазначених політичних угруповань залишилися без уваги дипломатів великих держав. У столиці Франції останні були зайняті забезпеченням інтересів країн, представниками яких вони були. Незалежна Македонія або збільшена у розмірах Болгарія не входили в їхні плани. До того ж ці варіанти розв'язання національної проблеми на Балканах не влаштували Грецію і Королівство СХС – союзників Антанти, з думкою яких у першу чергу рахувалися Лондон і Париж.

Політично активні македонські емігранти, котрі постійно мешкали на території Болгарії, перед загрозою відновлення довоєнного статусу-кво консолідувалися. 9 березня 1919 р. вони опублікували «Заклик до македонського народу» – спільне звернення, яке містило у собі програму дій та відображало точку зору основних угруповань національно-визвольного руху. У

цьому документі зазначалося, що македонський народ виявляє тверде, свідоме прагнення зберегти цілісність області як самостійної політичної одиниці на Балканах. Емігранти здебільшого виступали за автономію Македонії та прагнули її міжнародних гарантій, а також захисту від будь-яких завойовницьких устремлінь сусідніх держав. Крім того, у «Заклику» підкреслювалося, що македонська нація не бажає іноземного політичного панування і розділу. Ставши одного разу жертвою балканської завойовницької політики, вона надалі воліє жити самостійно, у дружніх відносинах з братніми народами. Але при цьому й сусідам слід поважати її як постійного та рівноправного члена світової спільноти.

Македонські емігранти у Швейцарії теж намагалися брати участь у вирішенні майбутнього області. У Женеві мешкала одна з найчисленніших общин, яка 1918 р. активізувала свою діяльність. Наприкінці цього року було засновано «Товариство за незалежну Македонію», очолюване приват-доцентом місцевого університету доктором І. Коцаровим. Воно виступило за створення балканської конфедерації, до складу якої мали ввійти Албанія, Чорногорія, Далмація, Воеводина, Хорватія, Сербія, Македонія і Болгарія. З початком роботи Паризької мирної конференції товариство звернулося до всієї діаспори у Швейцарії із заявою, що область не належить ні болгарам, ні сербам, ні грекам, а тільки македонцям. Відтоді воно стало популяризувати гасло «Македонія – македонцям» у всьому світі.

Члени іншого товариства емігрантів у Цюріху направили спеціальну телеграму голові французького уряду Ж. Клемансо та Генеральному секретарю Паризької мирної конференції П. Дутасту, в якій клопотали про надання права македонцям самим визначати свою долю.

Напередодні першого засідання міжнародного форуму у столиці Франції відбулися збори товариств емігрантів у Швейцарії, де було започатковано Генеральну раду. Ця організація мала спостерігати за дотриманням на Паризькій мирній конференції принципу права нації на самовизначення.

Найкращім варіантом вона вважала повне звільнення Македонії від іноземного впливу та створення на її території самостійної держави за зразком Швейцарії.

У червні 1919 р. Генеральна рада звернулася з декларацією до всього цивілізованого світу про бажання переважної більшості македонців жити у незалежній країні під протекторатом незацікавленої великої держави – США. Також представники Ради зазначали, що гоноровитий балканський народ ніколи не припинить боротьби проти завойовників і надалі буде відстоювати свої права. Створення незалежної Македонії, на думку емігрантів, сприятиме усуненню міжнародних протиріч у регіоні.

Генеральна рада закликала світову спільноту підтримати її ініціативи. Особливо вона сподівалася на сприяння Вашингтона і Лондона, намагаючись формувати британську громадську думку за допомогою газети «Таймс». Саме на її шпальтах у серпні 1919 р. було надруковано статтю «Македонський заклик до Парижа», в якій наголошувалося на необхідності справедливого вирішення долі двохмільйонного народу області. Емігранти просили учасників мирної конференції не допустити розділу Македонії та анулювати положення Бухарестського договору 1913 р. Крім того, стаття містила й більш конкретні пропозиції:

- направити у Македонію війська великих (незацікавлених) держав;
- дозволити делегатам з області приймати участь у Паризькій мирній конференції, щоб мати змогу ефективно представляти інтереси народу;
- надати право біженцям повернутися на батьківщину;
- захистити населення від утисків з боку Белграда, Софії й Афін.

Рада швейцарських товариств болісно реагувала на виступи болгарських дипломатів від імені македонців. Вона критикувала націоналістичні прагнення Софії та не погоджувалася з заявами, в яких народ області називався болгарами. В її черговій телеграмі, надісланій на адресу мирної конференції у Парижі, підкреслювалося, що македонці не залишаться сліпим знаряддям болгарських амбіцій, та висловлювалося бажання започаткувати автономію та приєднати область до Королівства сербів, хорватів і словенців.

В інших країнах емігрантський рух також активізувався. У січні 1919 р. у Стамбулі було організовано мітинг представників місцевої македонської громади, який направив делегатам конференції у Парижі меморандум з вимогою збереження цілісності області та надання їй самоврядування.

11 червня 1920 р. Центральний комітет ВМРО оприлюднив спеціальний протокол про відновлення діяльності Організації. Саме тоді серед македонських революціонерів оформилося дві течії – «автономістів» і «федералістів», кожна з яких пропонувала власний проект створення самостійної країни. Македонську революційну організацію (МРО «федералістів») очолювали видатні діячі національного руху – М. Юруков, П. Шатев, Т. Паніца, М. Попов. МРО виступала за створення автономії у складі Балканської федерації та спиралася на підтримку уряду А. Стамболійські. Керівниками «автономістів» були Т. Александров і А. Протогеров, які вважали, що першим кроком до незалежності має стати створення автономії у складі Болгарії з подальшим приєднанням до цієї адміністративно-територіальної одиниці інших македонських земель. Ідеологічні суперечки між двома організаціями часто призводили до збройних сутичок.

За підтримки болгарського уряду ВМРО «автономістів» продовжувала здійснювати військові рейди на територію Вардарської Македонії та організовувати там терористичні проти представників місцевої адміністрації і «федералістів». Через це у південних провінціях Королівства СХС постійно перебували чотири військові дивізії і близько 15000 жандармів. З метою ослабити вплив ВМРО «автономістів» Белград почав підтримувати Македонське федералістське об'єднання, яке виступало за надання Вардарській Македонії широкої автономії.

Отже, завершення Першої світової війни не принесло миру і спокою у Македонію. Вона й надалі залишалася «гарячою точкою» на політичній карті світу.

Завдання для самоконтролю до теми

1. Порівняйте політику Греції, Сербії, Болгарії відповідно в Егейській і Вардарській Македонії та у Піринському краї.
2. Сформулюйте плани Болгарії щодо Вардарської та Егейської Македонії.
3. Охарактеризуйте болгарський окупаційний режим у Македонії 1915 – 1918 рр.
4. Розкрийте позицію македонських емігрантів щодо майбутнього області.
5. Дайте оцінку рішенням Паризької мирної конференції стосовно розв'язання македонського питання.

Післямова

В останній третині XIX – на початку XX ст. поряд із соціально-економічним розвитком Македонії в умовах посилення національного та релігійного гніту культурно-просвітницький рух в області поступово набув ознак масовості й організованості. Все частіше він висував політичні цілі: повалення османського режиму та протистояння пропаганді сусідніх країн – Греції, Сербії, Болгарії і Румунії.

Розгортання визвольного руху відбувалося паралельно з процесом формування македонської нації, ідеологічною основою якого стала концепція македонізму. Вперше її висунув С. Новакович, котрий, переслідуючи великосербські політичні цілі, доводив, що слов'янське населення області утворює окремий народ. Згодом К. Місірков концептуально довершив обґрунтування цієї теорії, заявивши про існування окремої македонської мови.

Великі європейські держави виступали за збереження існуючого після Берлінського конгресу 1878 р. статус-кво на Балканах, тому жодна з них не сприяла створенню незалежної Македонії або хоча б наданню їй автономії. Натомість, утворення ВМРО, яка відображала інтереси широких верств селян, ремісників, дрібних торговців, інтелігенції, масове Іллінденсько-Преображенське повстання і проголошення Крушевської республіки продемонстрували політичну зрілість національного руху та його готовність до створення державності. Але самостійно досягти цієї мети все одно не вдалося. Визволення від османського панування відбулося завдяки втручанням балканських країн, що й визначило подальшу долю Македонії.

Поділ області між Сербією, Грецією і Болгарією після Балканських та Першої світової війн значно ослабив національно-визвольний рух, позбавивши його можливості вільно і централізовано здійснювати політичну діяльність та проводити культурно-просвітницьку роботу. Як наслідок, македонський народ не зміг домогтися незалежності та створення єдиної держави. Міжвоєнний період поставив перед ним нові виклики.

Список рекомендованих джерел та літератури

1. Балканские народы и европейские правительства в XVIII – начале XX в.: документы и исследования. – М., 1982.
  2. Бьюкенен Д. Мемуары дипломата / Д. Бьюкенен. – М., 2001.
  3. Македония: Сборник документов и материалов. – София, 1980.
  4. Реформы в Македонии. Дипломатическая переписка. 1903 – 1905 гг. – СПб., 1906.
  5. Россия и Черноморские проливы (XVIII – XX столетия) / Под ред. Л. Нежинского, А. Игнатьева. – М., 1999.
  6. Сазонов С. Воспоминания / С. Сазонов. – М., 1991.
  7. Троцкий Л. Сочинения / Л. Троцкий. – М. – Л., 1926. – Т. 6.
- * * *
8. Бестужев И. Борьба в России по вопросам внешней политики. 1906 – 1910 гг. / И. Бестужев. – М., 1961.
  9. Бирман М. Македонский вопрос в период Балканских войн 1912 – 1913 гг. и мотивы России / М. Бирман // Балканские исследования: Россия и славяне. – М., 1992.
  10. Бурбыга В. Левые центристы о национально-революционном движении в Македонии (конец XIX – начало XX века) [Электронный ресурс] / В. Бурбыга, М. Лобанова. – Режим доступа:
http://www.nbu.gov.ua/portal//Soc_Gum/drzb/2009_3/Burbuga_Lobanova.pdf
  11. Бурбига В. Македонська проблема в оцінці європейських вчених XIX ст. / В. Бурбига // Схід – Захід. – Харків, 1998. – Вип. 1.
  12. Бурбыга В. Проекты решения македонского вопроса в российской печати 1903 года / В. Бурбыга // Болгарский ежегодник. – К., 2000. – Т. 4.
  13. Бурбыга В. Российская печать о реформах в македонских вилайетах Османской империи (1904 – 1909) / В. Бурбыга // Болгария, Дагестан, Турция. – Махачкала, 1997. – Вып. 2.

14. Бурбыга В. Российское славяноведение и публицистика об этнической принадлежности македонских славян (1893 – 1903 гг.) / В. Бурбыга // Болгарский ежегодник. – К., 1998. – Т. 3.
15. Валецкий О. Четнические формирования королевств Сербия и Югославия [Электронный ресурс] / О. Валецкий. – Режим доступа: http://artofwar.ru/w/waleckij_o_w/text_0490.shtml
16. Виноградов В. Об исторических корнях «горячих точек» на Балканах / В. Виноградов // Новая и новейшая история. – 1993. – № 4.
17. Вишняков Я. «Уничтожить всю коварную Европу». Авантюристы и террористы на Балканах в начале XX века / Я. Вишняков // Родина. – 2007. – № 1.
18. Войтова Я. Македонский вопрос как международная проблема в 1918 – 1920 гг. [Электронный ресурс] / Я. Войтова. – Режим доступа: www.slavmir.orthodoxkuban.com.ru/2007/06/22/
19. Восточный вопрос во внешней политике России: конец XIX – начало XX века. – М., 1978.
20. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність [Электронный ресурс] / Ю. Габермас. – Режим доступа: <http://litopys.org.ua/rizne/haber.htm>
21. Галкин И. Дипломатия европейских держав в связи с освободительным движением народов Европейской Турции 1905 – 1912 гг. / И. Галкин. – М., 1969.
22. Гуринова О. Вардарская Македония в геополитических планах Сербии в 1913 – 1915 гг. / О. Гуринова // Вісник Харківського національного університету. – «Історія». – 2008. – № 816.
23. Гуринова О. Раздел Македонии в 1912 – 1913 гг. / О. Гуринова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 2007. – Вип. 10.
24. Грачев В. Балканские владения Османской империи на рубеже XVIII – XIX вв.: Внутреннее положение, предпосылки национальных освобождений / В. Грачев. – М., 1990.

25. Балканы в конце XIX – начале XX века: Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе. – М., 1991.
26. Жебокрицкий В. Болгария во время балканских войн 1912 – 1913 гг. / В. Жебокрицкий. – К., 1961.
27. Жебокрицкий В. Болгария накануне балканских войн 1912 – 1913 гг. / В. Жебокрицкий. – К., 1960.
28. Исаева О. Исторические перипетии формирования македонской нации / О. Исаева // Новая и новейшая история. – Саратов, 2002. – Вып. 20.
29. Исаева О. Мюрцштегский опыт «умиротворения» Македонии / О. Исаева // Македония. Проблемы истории и культуры. – М., 1999.
30. История Болгарии / Под ред. П. Третьякова, С. Никитина. – М., 1954. – Т. 1.
31. Карасев А. Этапы борьбы македонского народа за независимость / А. Карасев, В. Косик // Македония: Путь к самостоятельности. Документы. – М., 1997.
32. Коновалова Н. Македонский вопрос в период Балканских войн 1912 – 1913 гг. [Электронный ресурс] / Н. Коновалова. – Режим доступа: www.sgu.ru/files/nodes/9738/05
33. Косик В. Гордиев узел Балкан / В. Косик // Македония. Проблемы истории и культуры. – М., 1999.
34. Косик В. Македония – споры, соглашения, войны / В. Косик // На путях к Югославии: за и против. – М., 1997.
35. Кострикова Е. Балканская политика МИД и общественное мнение России в начале XX века: Материалы научной конференции «Национальные интересы и государственные ориентиры российской внешней политики» / Е. Кострикова // Бюллетень Института российской истории РАН. – М., 2004. – Вып. 1.
36. Кривочуприн Е. Верховный македоно-одринский комитет и Внутренняя македоно-одринская революционная организация накануне Илинденского

- восстания (1901 – 1903) / Е. Кривочуприн // Вісник Харківського національного університету. – «Історія». – 2004. – № 633.
37. Кривочуприн Е. Временное русское управление в Болгарии и Кресненско-Разложское восстание 1878 – 1879 гг. / Е. Кривочуприн // Вестник международного славянского университета. – 2003. – № 2.
38. Кривочуприн Е. Македонский вопрос в политической жизни Болгарского княжества и Восточной Румелии (1879 – 1885 гг.) / Е. Кривочуприн // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 2005. – Вип. 8.
39. Лабаури Д. Болгарское национальное движение в Македонии и Фракии 1894 – 1908 гг.: Идеология, программа, практика политической борьбы / Д. Лабаури. – София, 2008.
40. Мартыненко А. Русско-болгарские отношения накануне и в период революции 1905 – 1907 гг. / А. Мартыненко. – К., 1974.
41. Мерников А. Всемирная история войн / А. Мерников, А. Спектор. – Минск, 2005.
42. Петросян Ю. Османская империя: Могущество и гибель. Исторические очерки / Ю. Петросян. – М., 1990.
43. Писарев Ю. Великие державы и Балканы накануне Первой мировой войны / Ю. Писарев. – М., 1985.
44. Писарев Ю. Создание югославского государства в 1918 г.: уроки истории / Ю. Писарев // Новая и новейшая история. – 1992. – № 1.
45. Попов Б. Балканские страны (Болгария и Сербия) в 1870 – 1914 годах / Б. Попов. – М., 1952.
46. Поповски В. Историко-политическое и правовое значение Берлинского договора 1878 года для Македонии / В. Поповски // Новая и новейшая история. – 1997. – № 5.
47. Самчук В. Болгарське питання у політиці Союзу трьох імператорів / В. Самчук. – Рівне, 1999.

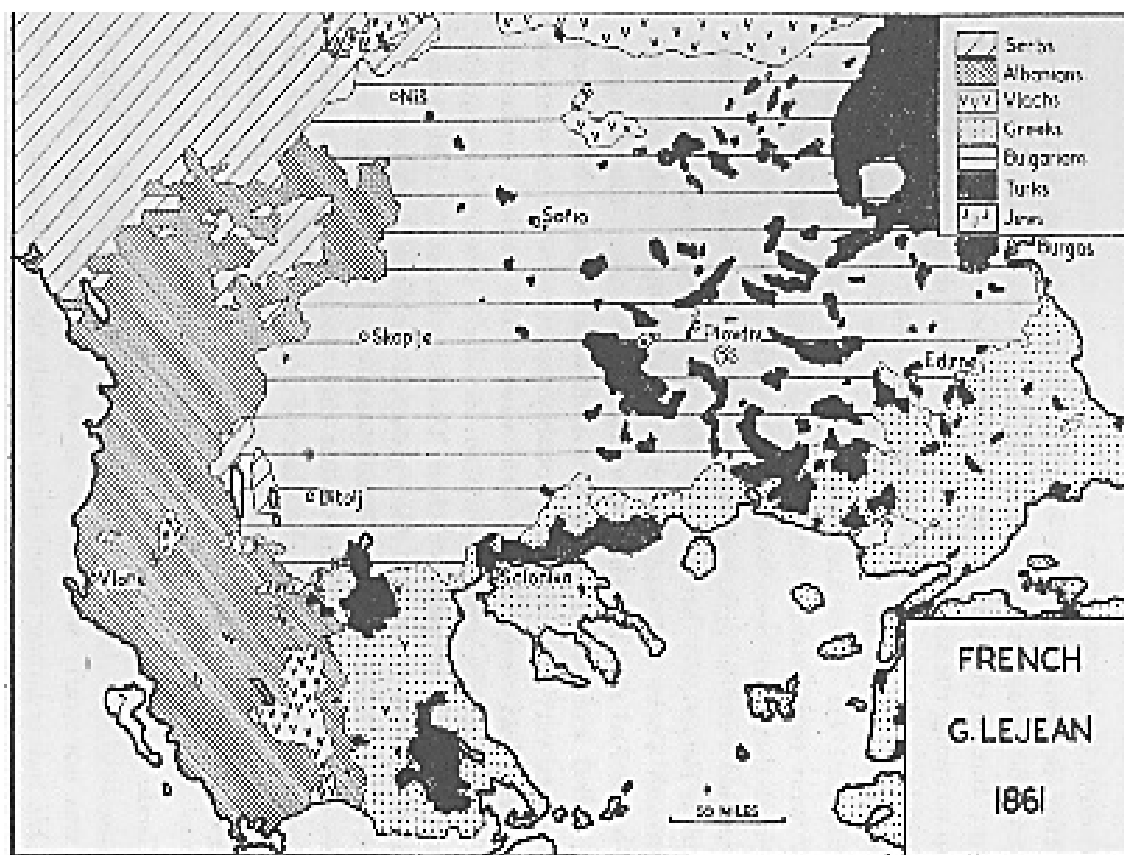
48. Сиротинин А. Македония и Россия / А. Сиротинин // Славянские известия. – 1907. – Кн. 1.
49. Сквозников А. Македония в конце XIX – начале XX столетия: «яблоко раздора» на Балканах / А. Сквозников // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – Самара, 2007. – Т. 9. – № 2.
50. Сквозников А. Македонский вопрос в начале XX века и российская общественность / А. Сквозников // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – Самара, 2009. – Т. 11. – № 2.
51. Сміт Е. Національна ідентичність [Електронний ресурс] / Е. Сміт. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/smith/smi.htm>
52. Стрельчук Н. Македонія: Нарис історії національно-визвольного руху (остання третина XIX ст. – початок XX ст.) / Н. Стрельчук. – Чернівці, 1999.
53. Стрельчук Н. Македонське питання на сторінках одеського вісника «Българська мисль» / Н. Стрельчук // Питання історії України. Збірник наукових статей. – Чернівці, 1997. – Вип. 1.
54. Струкова К. Общественно-политическое развитие Македонии в 50-70-е гг. XIX века / К. Струкова. – М., 2004.
55. Ташковский Д. О македонской нации / Д. Ташковский. – Скопье, 1976.
56. Теплов В. Нынешний фазис македонского вопроса / В. Теплов // Русский вестник. – 1903. – № 12.
57. Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе: Исторический и историко-культурный аспекты. – М., 1981.
58. Фрейдзон В. Исторические корни и сущность югославизма. XIX век / В. Фрейдзон // Новая и новейшая история. – 1997. – № 3.
59. Хальгартен Г. Империализм до 1914 года. Социологическое исследование германской внешней политики до Первой мировой войны / Г. Хальгартен. – М., 1961.
60. Чихаев П. Великие державы и Восточный вопрос / П. Чихаев. – М., 1970.

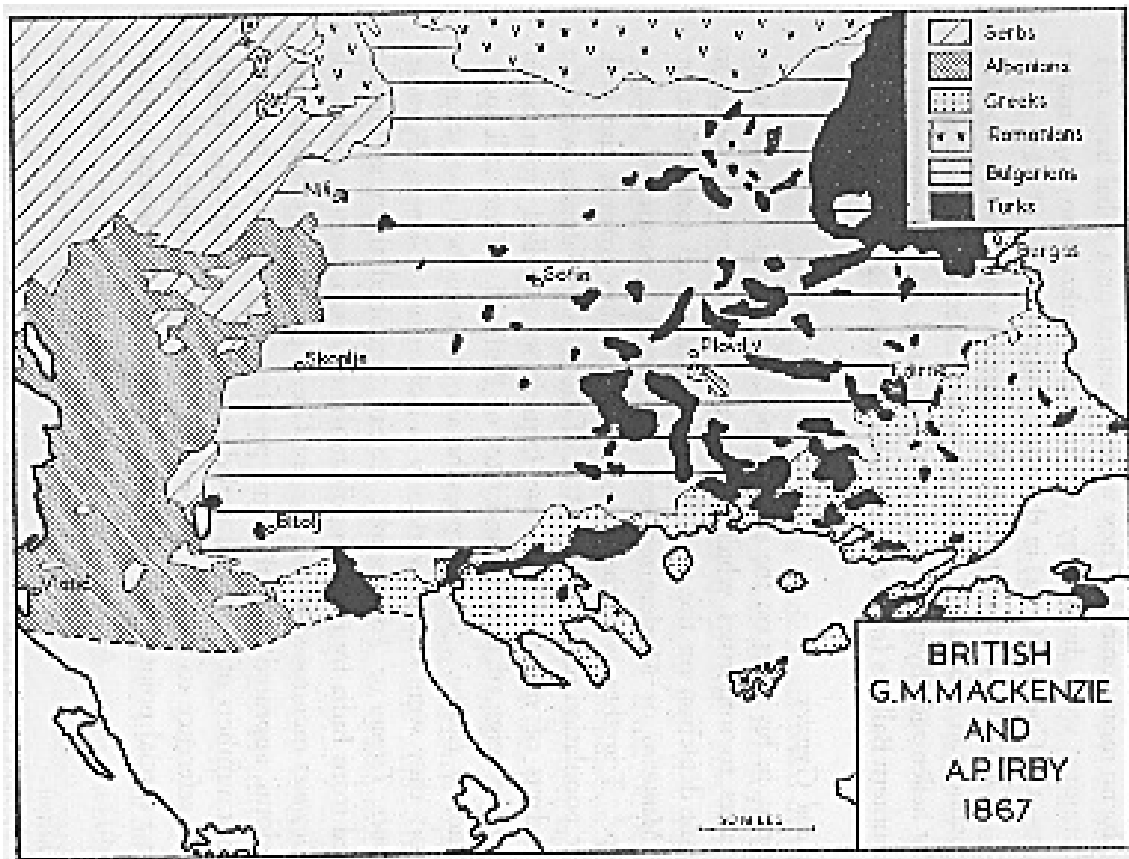
61. Чорній В. Болгарія на початку ХХ ст. / В. Чорній // Проблеми слов'язнавства. – Львів, 1993. – Вип. 45.
62. Чорній В. Історія Болгарії / В. Чорній. – Львів, 2007.
63. Шатилова Л. Македонський вопрос в период Балканских войн 1912 – 1913 гг. и политика России / Л. Шатилова // Балканские исследования: Россия и славяне. – М., 1992.
64. Шемякин А. К вопросу о роли внешнего фактора в образовании Королевства сербов, хорватов и словенцев / А. Шемякин // Версаль и новая Восточная Европа. – М., 1996.
65. Шпилькова В. Младотурецкая революция 1908 – 1909 гг. / В. Шпилькова. – М., 1977.
66. Ямбаев М. Четы ВМОРО – компонент политической системы Болгарии (Начальный этап их деятельности) / М. Ямбаев // Человек на Балканах. – СПб., 2006.

Додатки

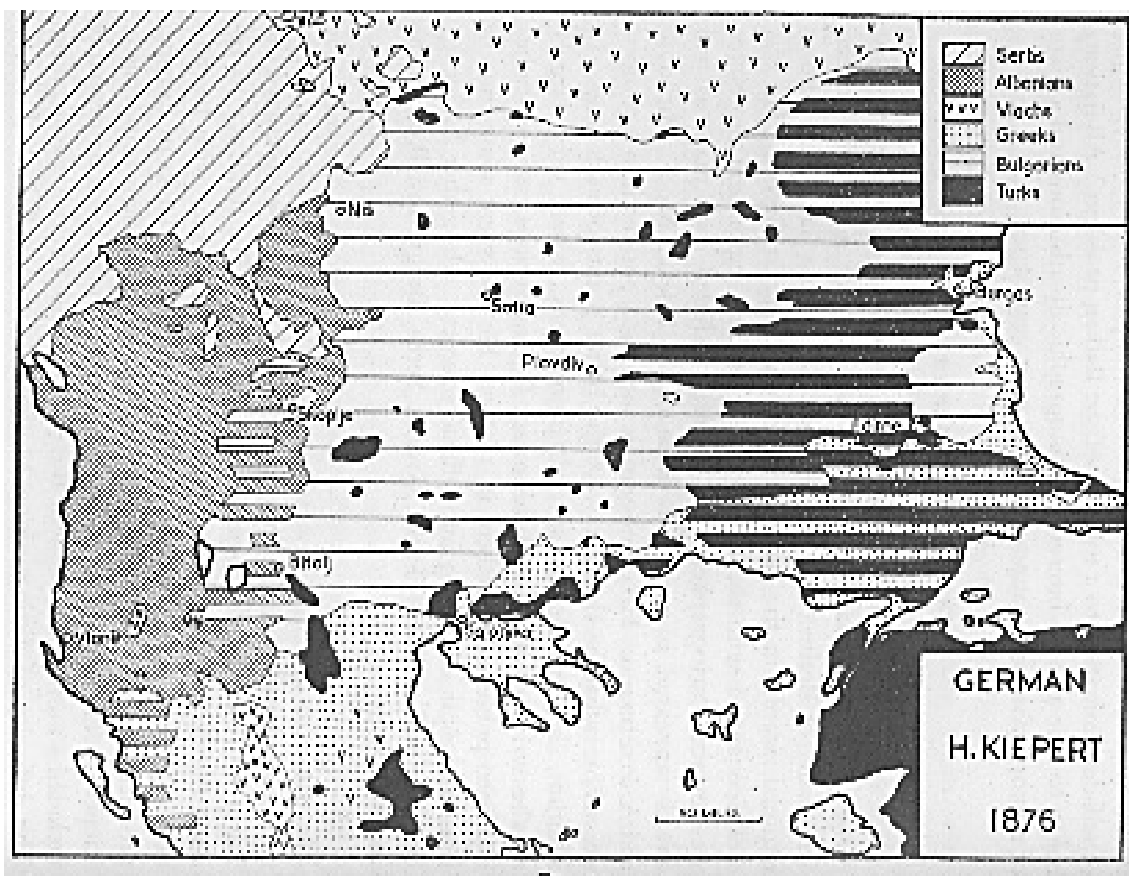

Колишня югославська республіка Македонія (до с. 5)

Французька етнографічна мапа Македонії 1861 р.
(до с. 12)

Британська етнографічна мапа Македонії 1867 р.
(до с. 12)

Німецька етнографічна мапа Македонії 1876 р.
(до с. 12)

Загін македонських четників
(до с. 34)

Башибузуки
(до с. 39)

Учасники Кресненського повстання
(до с. 47)

Гайдуки

Д. Поп-Георгієв-Беровські (1840 – 1907)
(до с. 49)

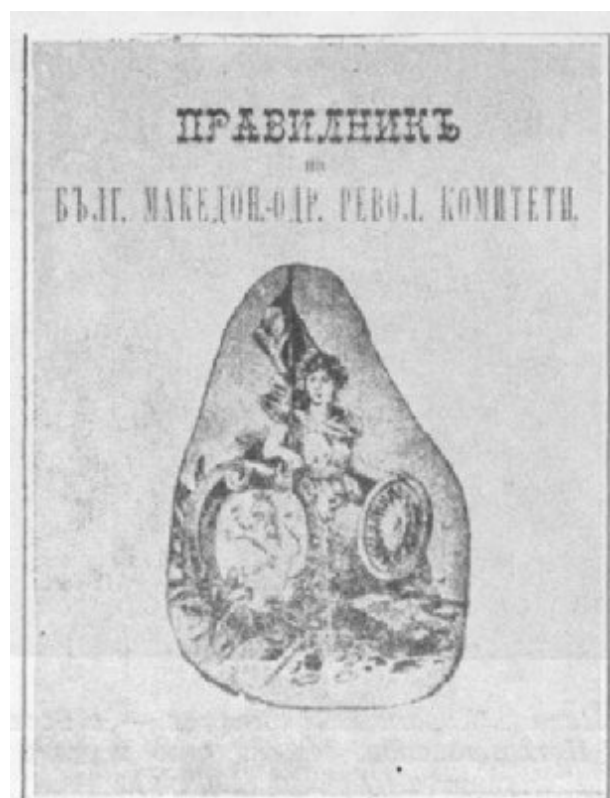
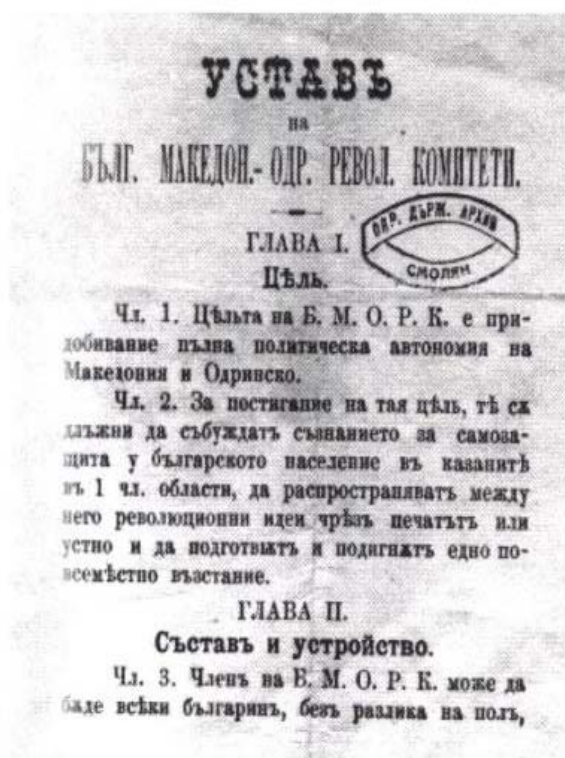

Гоце Делчев
(1872 – 1903)

Гьорче Петров
(1865 – 1921)

(до с. 51)

Статут і правила Болгарського македонсько-одринського революційного комітету (БМОРК)
(до с. 51)

Дамян Груєв
(1868 – 1941)

Хрісто Татарчев
(1869 – 1952)

Іван Хаджиніколов
(1861 – 1934)

Андон Дімітров
(1867 – 1933)

Хрісто Батанджієв
(невідомо – 1913)

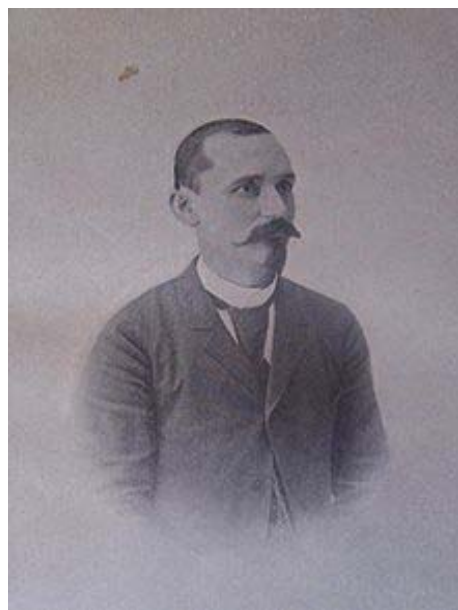

Петр Попарсов
(1868 – 1941)

(до с. 53)

Ян Санданські
(1872 – 1915)

Трайко Кітанчев
(1858 – 1895)

(до с. 54)

Борис Сарафов в четническа униформа

Борис Сарафов (1872 – 1907)
(до с. 55)

Иван Гарванов
(1869 – 1907)

Христо Матов
(1872 – 1922)

(до с. 67)

Иван Дончев (1859 – 1910)
(до с. 70)

Учасники Іллінденського повстання
(до с. 71)

Нікола Карєв (1877 – 1905)
(до с. 71)

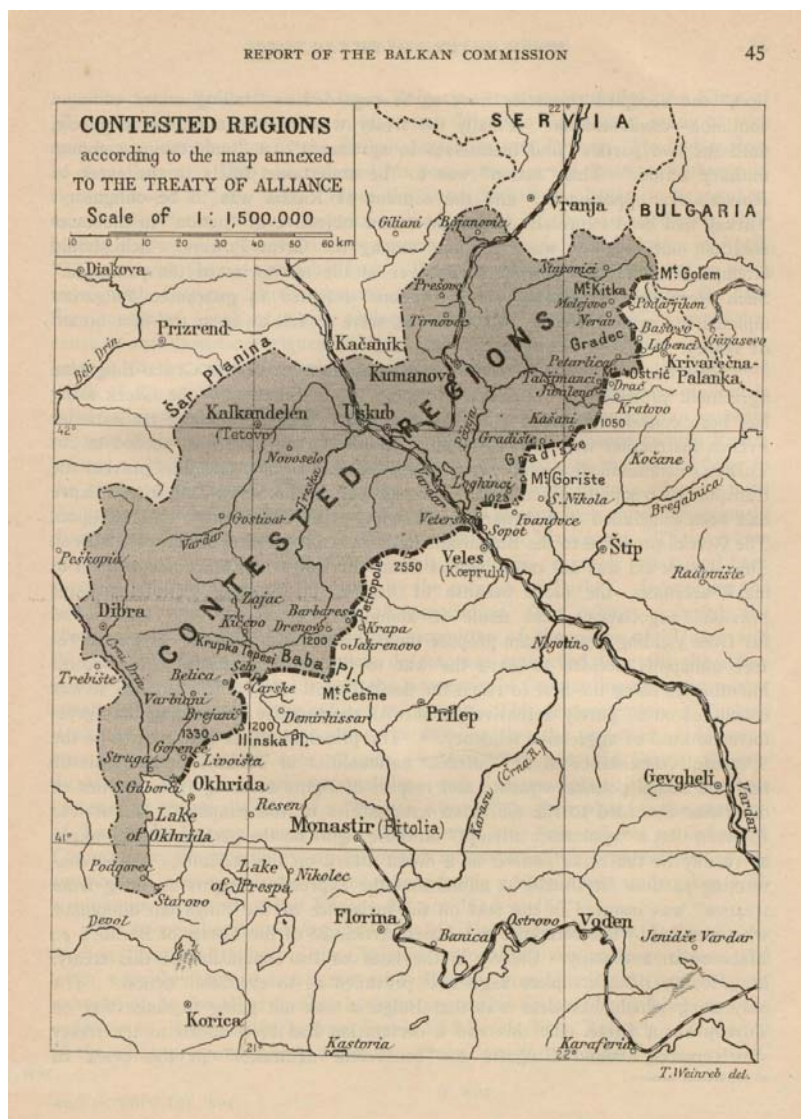

Илинденско-Преображенське повстання
(до с. 71)

Результати Першої і Другої балканських війн
(до с. 97, 104)

Британська мапа Македонії 1913 р. «Спірна територія» між Сербією і Болгарією
(до с. 103)

Тодор Александров
(1881 – 1924)

Александр Протогеров
(1867 – 1928)

(до с. 113)

Навчальне видання

Миколенко Дмитро Валерійович

МАКЕДОНСЬКЕ ПИТАННЯ У 1878 – 1919 рр.

Відповідальний за випуск *Чижов О. П.*

Коректор *Хащина М. С.*
Комп'ютерна верстка *Дончик І. М.*
Макет обкладинки *Дончик І. М.*

Формат 60x84/16. Умов. друк. арк. 6,47. Наклад 100 прим. Зам.

Видавець і виготовлювач Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна
61077, м. Харків, пл. Свободи, 4. Видавництво. Тел.: 705-24-32

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009.